

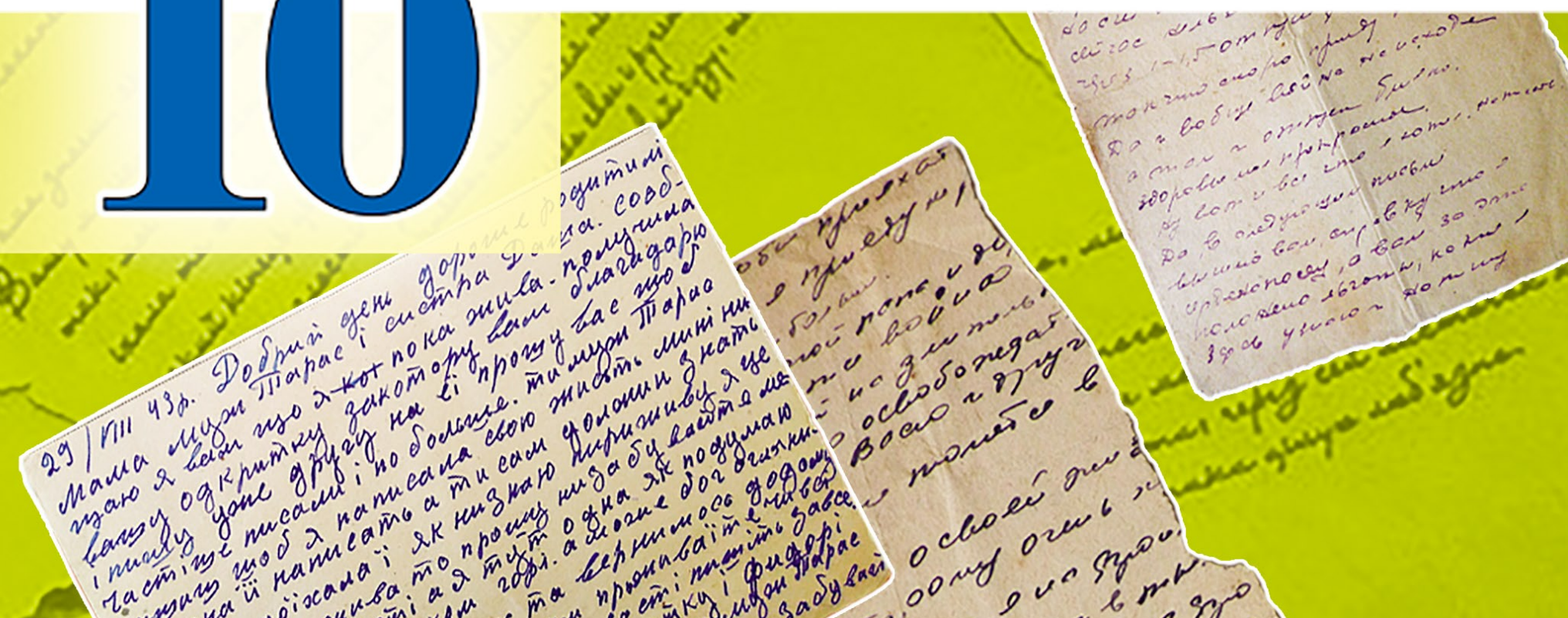
МАР'ЯН МУДРИЙ
ОЛЕНА АРКУША

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС, РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

10

ЗМІСТ

ШАНОВНЕ УЧНІВСТВО!

ВСТУП

§ 1. Переддень світової війни

1. Міжнародні відносини на початку ХХ ст.
  2. Україна в уявленні громадськості та геополітичних планах урядів Центральних держав і Антанти
  3. Український національний рух
  4. Повсякденне життя: між традиційним та індустріальним суспільством
- ? Тестові завдання**
- 📍 Карта «Європа наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.»**
- 📍 Узагальнення**

Шановне учнівство!

Пропонуємо вам підручник, який має на меті описати історію України в контексті історії світу, насамперед Європи. Головним об'єктом уваги в цій книжці є історія України — навіть тоді, коли йдеться про територіально віддалені від українських теренів події. Прагнемо показати, що історичні процеси, які відбувалися в Україні та світі в першій половині ХХ ст., були дуже подібні. Єдиний курс історії, який має назву «Історія: Україна і світ», покликаний розширити пізнавальні горизонти, дати матеріал для порівнянь і самостійних висновків.

Хронологічно підручник охоплює події 1914–1945 рр., тобто від початку Першої до завершення Другої світової війни. У той час українці (можливо, як ніколи раніше) перебували в епіцентрі світових подій. Але саме те, що вони були в гущі цих подій, іноді заважало бачити їх цілісно, у повноті взаємозв'язків і розуміти, якою великою мірою вони належать історії всього континенту. Ця книжка показує, що історія України становить надзвичайно вагомий частину європейської історії, вона має спільне з іншими народами й державами тло. Й Україну в той час захопив незнаний досі порив у майбутнє, коли все здавалося можливим, здійсненням.

З погляду знакових подій і постатей період 1914–1945 рр. є цілою епохою, прикметною рисою якої стала низка соціальних і національних війн і революцій. Цю «велику війну-революцію» було спрямовано на те, аби зламати старі несправедливі політичні й економічні системи, але часто-густо траплялося й так, що добрі наміри перетворювалися на зло. Інколи це зло з'являлося від всездозволеності й зверхності. Цей підручник заохочуватиме вас уявно пережити кризу європейської культури, пов'язану з двома світовими війнами, відчуття настрої, сумніви, сподівання й ілюзії тогочасних людей і цілих суспільств. Історію важливо не тільки знати, а й розуміти.

На переконання авторів, головною дійовою особою історії є Людина. Тому в підручнику приділено багато уваги мотивам дій і поведінці як відомих історичних постатей, так і звичайних людей, життя яких припало на першу половину ХХ ст. Це люди різних поглядів і життєвих цінностей. У всьому цьому розмаїтті симпатії авторів на боці людини-громадянина, для якої неприйнятний будь-який утиск; людини внутрішньо вільної й водночас відповідальної; людини, для якої багато важить гідність власна і народу; людини, яка боронить батьківщину.

Аби опанувати підручник, потрібні зусилля. Із цієї причини підручник не є запорукою гарантії навчального успіху. Він тільки заохочує й дає

можливість поринути у світ історії, намагається розмежувати фікцію і реальність, указує на болючі точки минулого, представляє різні погляди. Зі сторінок підручника до вас промовлятимуть різні тексти: насамперед авторський, а також інших істориків, свідчення сучасників (зафіксовані переважно в спогадах і щоденниках), історичні документи. Важливим джерелом інформації стануть візуальні матеріали. Орієнтиром для формування вмінь будуть випереджуючі творчі завдання, а також запитання і завдання, які мають на меті підсумувати невеликі змістові частини й параграфи.

Методичний апарат підручника спрямовано на ефективне засвоєння навчального матеріалу та узагальнення знань. Насамперед цьому сприятимуть аудіо- та відеоматеріали. Представлені в них міркування істориків у поєднанні з історичною кінодокументалістикою надаватимуть історичному знанню сучасні сенси, вказуватимуть на його зв'язок із сьогоденням. Наприкінці вступу і кожного розділу запропоновано практичні (творчі й дослідницькі) завдання для узагальнення матеріалу, а також вміщено карти, які відображають характерну для кожного історичного періоду геополітичну реальність. Додатково на них нанесено піктограми із сюжетами української історії, що підкреслюють її зв'язок з європейським і загальним світовим політичним, економічним і культурно-інтелектуальним простором. Термінологічний словник, який вміщує понад сто позицій, укладено так, аби не тільки зафіксувати певні понятійні значення, а й показати їхній розвиток, а в деяких випадках і багатозначність. До кожного параграфа вміщено активні тестові завдання (у форматі ЗНО).

Підручник підтримує широкі пізнавальні інтереси учнівства, вказуючи на багатогранність історії, її тісний зв'язок з іншими галузями знань — насамперед з географією, літературою, філософією, мистецтвом. Це демонструють «колажі» на різні теми, які можна знайти за відповідними піктограмами. Таким чином маємо на меті заохочувати і навіть спонукати бачити в історії широку палітру людських досвідів, взаємодію людини з довкіллям, осмислення людиною світу та вираження своїх думок, настроїв і сподівань засобами художнього слова, живопису, скульптури, музики, театрального мистецтва. Разом із розширенням пізнавальних обріїв такий підхід сприятиме досягненню єдності знань, умінь і ціннісних ставлень. А це в сучасному світі є головною метою навчання.

Зичимо успіхів!

Вступ

Найбільшим викликом для старих (імперських) режимів, особливо в Центральній і Східній Європі, були національні рухи. На початку ХХ ст. вони переросли «свої» імперії: навіть декларуючи лояльність, мали у своїх програмах незалежницькі постулати, втілення яких на практиці означало розпад імперій. У майбутній великій війні лідери національних рухів бачили історичний шанс на здобуття державності або принаймні територіальної автономії. Одним із цих рухів був український.

У той час відбулося стрімке зростання виробництва й матеріального добробуту людей. Набули нового вигляду міста, прискорилося емансипація і зростає активність колись «мовчазних» груп: селян, робітників, жінок. Однак поряд зі словом «прогрес», яке стало одним з найуживаніших, з'явилося і зростало відчуття близького розпаду старих політичних утворень. У поліпшеному житті деяких верств суспільства залишалися величезні простори, де зберігалася дискримінація або де не було жодної надії на зміни.

§ 1. Переддень світової війни

Перша світова війна була результатом численних суперечностей і локальних конфліктів, які наростали від кінця ХІХ ст. Вона народжувалася не тільки через економічне, а й технологічне суперництво між великими європейськими державами. У руках урядів з'явилися можливості розпоряджатися величезними людськими й технічними ресурсами. За розподілом колоній стояли й світоглядні уявлення європейців про свою вищість.

ЗГАДАЙМО

1. У чому полягали особливості політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України і світу впродовж «довгого» ХІХ ст.? Як ви розумієте поняття «модернізація»?
2. Яке місце в політиці російського та австро-угорського урядів на початку ХХ ст. відводилося українському питанню?
3. Схарактеризуйте внесок українського суспільства в загальноєвропейську культурну спадщину ХІХ – початку ХХ ст.

1. Міжнародні відносини на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. розвиток Європи і світу загалом простував до масштабного конфлікту. Його початок і перебіг визначила система військово-політичних блоків, які створювалися з метою спільних дій для вирішення загальних політичних, економічних і військових завдань. Головним напрямом міжнародних відносин стала так звана *геополітика* — визначення державних або національних політичних цілей відповідно до географічних чинників (розташування, масштаб території, природні ресурси, клімат і густота населення). Цей зв'язок між політикою і простором заповнив думки європейців.

Регіоном, який на тривалий час перетворився на джерело воєнно-політичної напруги в Європі, стали Балкани. Питання контролю над Балканами розвело в різні боки інтереси Росії й Великої Британії, з одного боку, та Австро-Угорщини й Німеччини — з другого. Зрештою це визначило формування двох військово-політичних блоків, суперництво між якими й призвело до світової війни: Троїстого союзу, або блоку Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина й Італія) та Антанти (Росія, Франція, Велика Британія). Творення цих блоків не було одноразовим актом, воно тривало багато років. Підтримку блокам надавали малі держави, які опинялися у сфері їхніх впливів; їхньому зміцненню сприяли національні рухи народів, які прагнули автономії або державності.

Хмари війни нависали над Європою. Дух мілітаризму опановував правлячі кола й народи країн — учасниць військово-політичних союзів. І хоча вони й демонстрували світові солідарність і могутність, утім мали відмінні інтереси. Росія та Австро-Угорщина прагнули посилити впливи на Балканах, установити контроль над чорноморськими протоками, розширитися за рахунок українських теренів. Італія шукала підтримки в боротьбі з Францією за розділ Північної Африки. Франція розраховувала на повернення втрачених у франко-пруській війні провінцій Ельзас і Лотарингія. У Берліні, своєю чергою, задоволення потреб німецького народу пов'язували з розгромом Британії та Франції. До того ж Німеччина прагнула об'єднати держави Центральної Європи під своєю зверхністю та колонізувати європейську територію Росії (частину Польщі, Білорусі, України та балтійські губернії). Британія хотіла запобігти консолідації Європейського континенту. Росія сподівалася на ослаблення німецької економічної експансії. Виношуючи різні цілі війни, правлячі кола великих держав апелювали до інтересів своїх народів. Корисливі цілі переслідували й деякі малі держави Європи: вони гарячково готувалися до перегляду кордонів із сусідами. Усі сподівалися бути в майбутньому серед переможців.

Інтереси держав Троїстого союзу й Антанти зіштовхувалися в багатьох регіонах світу, що призводило до гострих політичних криз і локальних конфліктів. Найпомітнішими були дві марокканські кризи (1905 і 1911 рр.), боснійська криза (1908–1909 рр.), італійсько-турецька війна (1911–1912 рр.), балканські війни (1912–1913 рр.). Вони стали першими іскрами світового конфлікту. Військові витрати великих держав стрімко зростали, найбільше (удвічі за десять передвоєнних років) — у Німеччині й Росії. Таку ситуацію, коли мир підтримується завдяки нарощуванню озброєння, збільшенню чисельності армій, використанню у військових цілях наукових і технічних досягнень, називають *системою озброєного миру*. За таких обставин частішають збройні конфлікти, які знаходяться на тонкій межі між бойовими діями та угодами дипломатів.

Як привід до війни використано інцидент, що стався на Балканах. Студент Гаврило Принцип застрелив спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда і його дружину Софію. Убивця був членом сербської націоналістичної організа-

Європа наприкінці XIX – на початку XX ст.

Париж	Міста з населенням понад 1 млн жителів		Конституційні монархії		Союз трьох імператорів (1873 р.)
	Центри металургії та машинобудування		Абсолютні монархії		Країни Троїстого союзу (1882 р.)
	Центри текстильної промисловості	RP	Республіки		Країни Антанти (1907 р.)
	Райони видобутку вугілля		Революції та революційні виступи		Кордони держав на початку 1914 р.
	залізної руди		1908		
	нафти		Національно-визвольні рухи		
	Залізниці		Ельзас і Лотарингія, приєднані до Німеччини внаслідок франко-пруської війни 1871 р.		
					Цифрами позначено:
					1 Вел. герц. Люксембург
					2 княз. Монако
					3 княз. Ліхтенштейн
					4 княз. Андорра

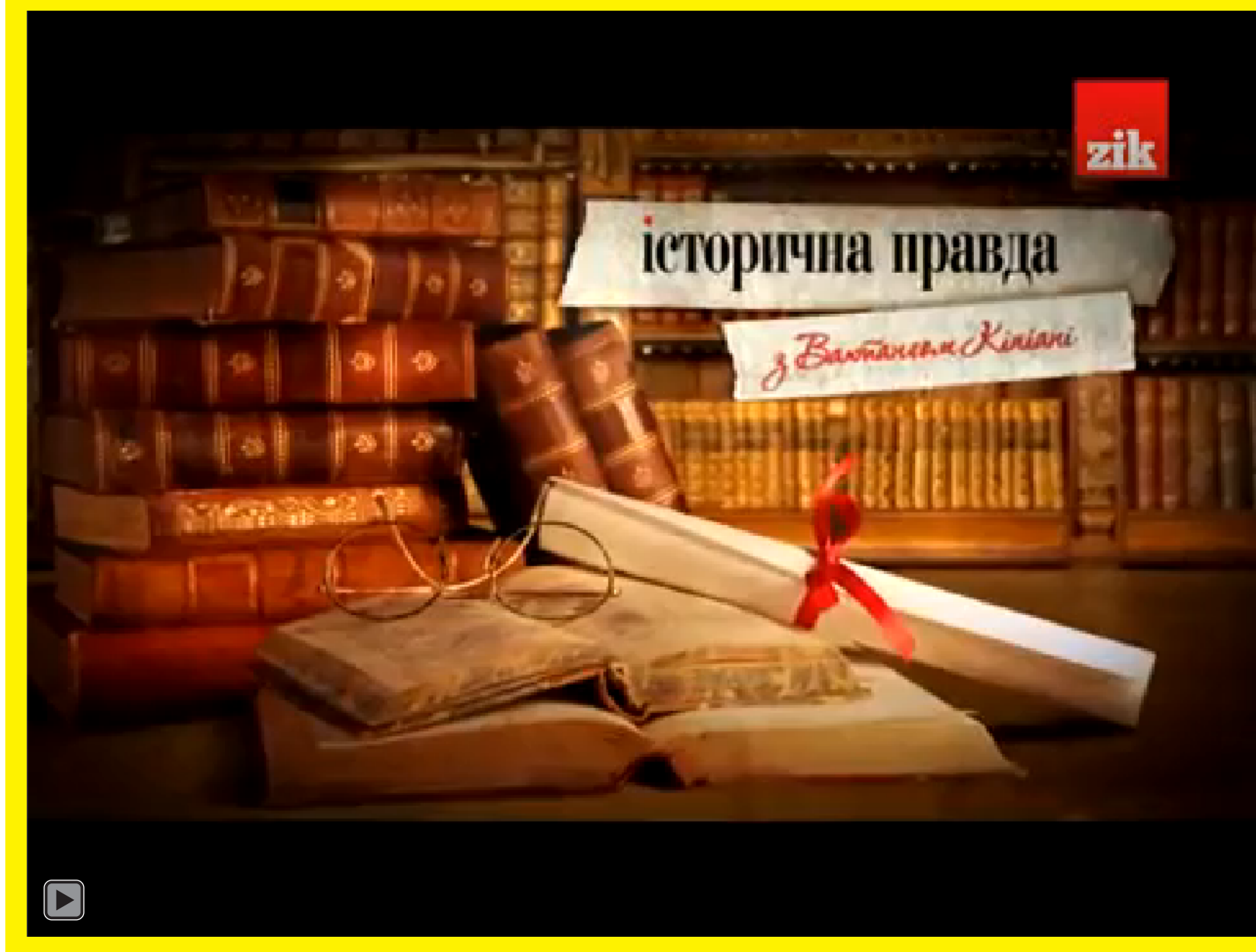
ції «Млада Босна», яка виступала за визволення Боснії та Герцеговини з-під влади Габсбургів. Це сталося 28 червня 1914 р. в Сараєві, адміністративному центрі анексованої австрійцями Боснії, куди престолонаслідник приїхав для участі в маневрах австрійської армії. Після майже місяця роздумів, вагань і консультацій Австро-Угорщина висунула Сербії ультиматум, вимагаючи своєї участі в покаранні винних. Сербська влада прийняла умови ультиматуму, але не погодилася на участь австрійської поліції в розслідуванні на території Сербії. Кілька днів по тому набула чинності низка угод, підписаних у попередні роки. За лічені дні практично вся Європа була в стані війни.

Запитання і завдання

1. Як ви розумієте історичні поняття і терміни: «військово-політичний блок», «система озброєного миру», «геополітика», «дух мілітаризму»?
2. Схарактеризуйте геополітичну ситуацію напередодні Першої світової війни, зокрема плани Центральних держав і країн Антанти щодо українських територій. Поміркуйте, чи можна було уникнути розв'язання війни.
3. Висловіть свої враження, емоції, міркування щодо настроїв, які запанували в Європі напередодні Першої світової війни. Викладіть їх у формі есе, рисунка, інсталяції.
4. Проведіть «журналістське розслідування» вбивства ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини. Чому вбивцею був серб, а не представник іншого поневоленого Австро-Угорщиною народу? Відповідь підготуйте у вигляді замітки до журналу чи газети.

2. Україна в уявленні громадськості та геополітичних планах урядів Центральних держав і Антанти

Погляди найвищого керівництва Німеччини й Австро-Угорщини на роль українських територій у майбутньому устрої Східної Європи були неоднозначні. Але що ближче Європа наближалася до світової війни, то виразніше німецьке й австро-угорське зовнішньополітичні відомства у своїх планах послаблення Російської імперії намагалися використати український і польський чинники. Залежно від характеру німецько-російських відносин інтерес у Берліні до українських земель як раптово з'являвся, так само раптово і зникав. Спершу він виник під час так званої Східної кризи початку 1850-х років — політичного (згодом і військового) конфлікту між західними ліберальними державами й Росією стосовно майбутнього Османської імперії; однак тоді тривалого продовження він не мав.

Ерцгерцог Франц Фердинанд з дружиною Софією і дітьми. 1913 р.

Гаврило Принцип після замаху. 28 червня 1914 р.

Нове зацікавлення Україною в німецькій (а також австро-угорській) політичній думці почало формуватися під кінець 1880-х років, уже після об'єднання Німеччини. Головною передумовою цього було значне погіршення російсько-німецьких відносин, піком якого стала болгарська криза 1887–1888 рр. Тоді в німецькій політичній думці відновився інтерес до можливих шляхів послаблення Російської імперії. У 1887 р. перший секретар посольства Німеччини в Санкт-Петербурзі, майбутній (у 1900–1909 рр.) рейхсканцлер Бернгард фон Бюлов зауважив: «Нам необхідно, нарешті, відрізати Росію від обох її морів — Балтійського і Чорного, на яких базується її світова могутність». Ідея позбавити Росію Причорномор'я і Прибалтики була співзвучна й поглядам керівництва австро-угорської дипломатії.

Особливо великий резонанс у той час викликала стаття знаного німецького філософа Едуарда Гартмана «Росія в Європі», яку було надруковано на початку 1888 р. в берлінському тижневику «Сучасність» («Gegenwart»). У публікації йшлося про національні проблеми Росії та її можливе майбутнє. Висновки автора на той час були цілком новими для європейської суспільно-політичної думки. Розмірковуючи над внутрішньою структурою Російської імперії, Гартман передбачав можливість її поділу та появи на теренах її європейської частини окремих держав, які було б утворено за етнічно-національним принципом. Одним з головних наслідків таких змін мало стати відокремлення підросійської України та утворення в басейні Дніпра з українських і білоруських земель незалежної держави під протекторатом Австрії, яку Гартман називав Київським королівством. Засобом протидії російській експансії, згідно з міркуваннями автора, мало стати також відродження польської держави в етнічних межах. Услід за виходом статті Гартмана почала поширюватися чутка про причетність до її появи рейхсканцлера Німеччини Отто фон Бісмарка.

Так чи інакше, якщо в полі зору німецької дипломатії та військового відомства перебувала Наддніпрянина, то російська влада зосереджувала увагу передусім на Галичині й Буковині — українських регіонах у складі Австро-Угорщини. У російській влади було для цього принаймні три важливих мотиви: ці регіони сприймалися як частина загально-руського простору, яку (відповідно до теорії про «збирання руських земель») потрібно було доєднати до Російської імперії. Не менш важливим було бажання знищити розвинутий у Галичині осередок українського руху, на який спиралися українські діячі в Російській імперії. Російська влада брала до уваги й польське питання — Петербург непокоїло можливе викорис-

тання Галичини як плацдарму для організації поляками чергового національного повстання. Тому політику російської влади й загалом громадську думку було спрямовано на підтримку в Галичині русофільських (москвофільських) настроїв, поширення ідей російського панславізму.

Зацікавлення французів Україною, після того як у 1870-х роках розпочалося французько-російське зближення, відчутно зменшилося. Така ситуація зберігалася до Першої світової війни. Французька політична й інтелектуальна еліта в той час цілковито потрапила під вплив проросійської течії. Було створено один з найтривкіших міражів Росії (який, утім, мав політичне та економічне підґрунтя) — йшлося про французько-російський союз проти Німеччини, а також про російські позички. На початку ХХ ст. французьку громадську думку намагались інформувати про українські справи переважно українські емігранти. Серед видань найпомітнішими стали «Царизм та Україна» (1907 р.) Романа Сембратовича і «Національне пробудження українців» (1912 р.) Ярослава Федорчука. Щойно в 1912 р. у Франції з'явилися прихильники так званих недержавних народів, тоді група інтелектуалів створила Центральне бюро національностей. Його очолив журналіст Жан Пелітьє. Зусиллями цього Бюро засновано Союз національностей, перша конференція якого відбулася в Парижі 1915 р.

Погляд історика

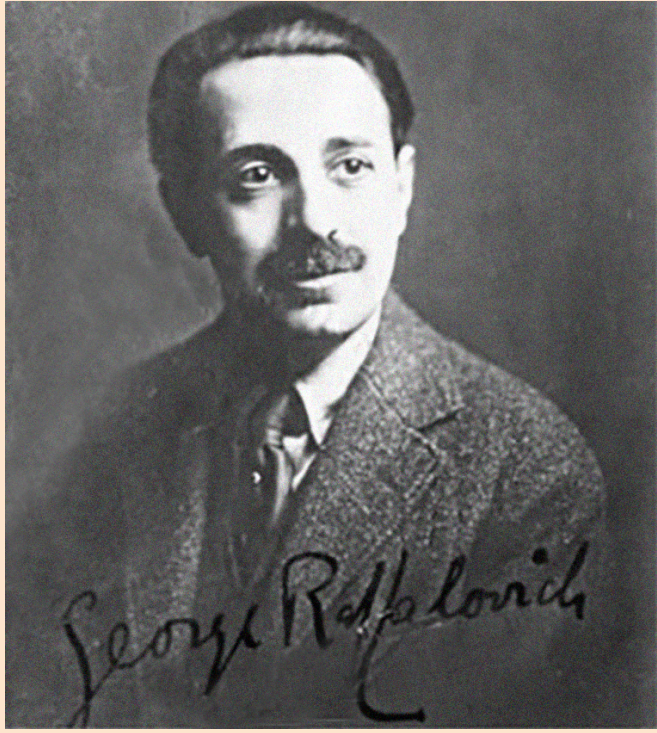
Не вдаючись до спеціального аналізу правдивості цієї чутки, з великою мірою вірогідності можна стверджувати, що поява статті Гартмана на момент загострення міжнародної ситуації, зокрема на ділянці німецько-російських взаємин, не була випадковою. Причетність до її інспірації урядових чинників Німеччини видається правдоподібною.

Поголоска про те, що справжнім автором публікації є головний політик Німецької імперії, підсилювала зацікавлення нею в Києві та Львові. В її оцінці загалом окреслилося тут дві позиції. Першу з них репрезентували нечисленний гурток консерваторів у народовецькій організації в Галичині, очолюваний Олександром Барвінським, і, як можна припускати, пов'язані з цим гуртком провідники національного руху в Наддніпрянській Україні Олександр Кониський та Володимир Антонович, які обстоювали думку про можливість і необхідність сепарації Східної України від Росії за допомогою європейських держав. Вони схильні були розглядати публікацію Гартмана як свідчення серйозних студій у берлінському політично-дипломатичному середовищі української справи...

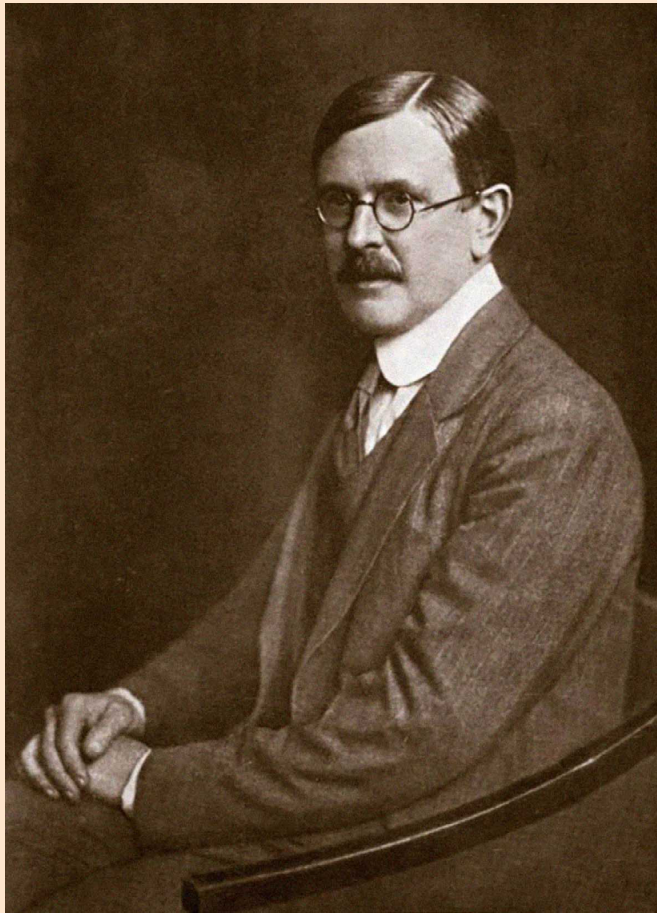
Інакше публікацію в «Гегенварті» та обставини її появи розцінили Іван Франко та Михайло Драгоманов. Вони скептично поставилися до думки про те, що в німецьких урядових колах виявляють серйозне зацікавлення Україною, і то з огляду на трактування там українського руху як поважного політичного чинника. Вони вважали, що українське зорганізоване громадянство не має для Європи будь-якого значення.

Швагуляк М. Історичні студії. Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. пол. ХІХ — пер. пол. ХХ ст.). Львів, 2013. С. 662–663.

Джордж Раффалович

Роберт Вільям
Сітон-Вотсон

Для Британії дев'ятнадцятого століття Україна була майже невідомим краєм. Через географічну віддаленість вона в уявленні британських інтелектуалів, підприємців і політиків фактично повністю злилася з Росією. Зацікавлення українським питанням у Великій Британії відновилося лише напередодні Першої світової війни. Активність українського руху в той час збіглася з руйнуванням попередніх ментальних кордонів. Глобалізація, що набирала обертів у європейському політичному просторі, залишала дедалі менше місця для так званих неісторичних народів. Водночас національні рухи висували дедалі виразніші політичні вимоги, які вже не можна було ігнорувати. У 1913 р. у Лондоні було створено Англо-український комітет, до якого залучено відомих англійських публіцистів і політиків. У рамках діяльності комітету в 1914 р. вийшла книжка англійського публіциста Джорджа Раффаловича «Україна», у якій створення української держави розглядалось як «кінець Росії — не як наддержави, а як європейської загрози». Раффалович стверджував, що незалежність України сприятиме політичній стабільності в Європі.

Після цього українське питання потрапило в поле зору провідного британського публіциста Роберта Вільяма Сітона-Вотсона, фахівця з міжнародних відносин і Центральної Європи. Він саме розпочинав видання в Англії «Європейського огляду» («The European Review») — часопису, присвяченого малим народам Європи. У травні–червні 1914 р. британські публіцисти стали гостями Шевченківського свята у Львові, де представляли перед галицькими українцями фактично весь західний світ (крім них, на святі були присутні представники чеського «Сокола»). Тут газетярі познайомилися з провідними українськими політиками. Під час зустрічі велися розмови на тему федералізації Габсбурзької монархії та створення в її межах союзу слов'янських народів, яку пропагував Сітон-Вотсон.

Запитання і завдання

1. Наведіть приклади, які свідчать про те, що напередодні Першої світової війни українське питання потрапляло в поле зору європейських політиків і громадських діячів.
2. Якими міркуваннями керувалися європейські діячі, коли звертали увагу на українські території?
3. Уявіть себе учасником IV Всесвітнього конгресу дослідників історії та суміжних наук, який проходив у Лондоні в 1913 р. Підготуйте тези, з якими б ви виступили на цьому конгресі. Обґрунтуйте актуальність теми, яку ви обрали.

3. Український національний рух

Український національний рух на початку ХХ ст. був частиною широких модернізаційних процесів, які розуміють як комплекс змін у суспільстві при його переході від традиційного аграрного до сучасного індустріального та урбанізованого суспільства. Модернізація не є простою сумою досягнень в окремих сферах, її можна уявити як ланцюг взаємопов'язаних перетворень, кожне з яких породжує інше. На початку ХХ ст. модернізацію усвідомлювали як потребу змін, що розривали з традицією та були спрямовані в майбутнє. Ці зміни відбувалися в усіх сферах суспільного життя, однак нерівномірно: часто дві–три галузі спричиняли радикальні перетворення в усіх інших.

Серед найважливіших компонентів модернізації дослідники називають такі:

- розвиток промисловості, зокрема видобувних галузей та машинобудування;
- механізоване сільське господарство;
- ринок товарів, грошей і робочої сили;
- використання нових джерел енергії на створення енергетики як галузі господарства;

- розвиток транспорту й комунікацій, що докорінно змінили форми спілкування між людьми;
- залучення інвестицій;
- урбанізація і поява «заводських» міст чи кварталів;
- формування нових соціальних верств, емансипація (звільнення від залежності) жінки;
- реорганізація життя в межах «малої» сім'ї, яка втратила можливість разом працювати на землі та була змушена доручати деякі заняття (як-от навчання дітей) соціальним інститутам;
- утворення колективних форм свідомості (національної, класової, політичної);
- утворення політичних об'єднань і форм тиску;
- розширення виборчого права;
- масовий характер освіти.

Тому творення новочасної національної свідомості й сила національного руху, що давала змогу ставити питання про автономію або державність, великою мірою залежали від оновлення способу життя всієї спільноти.

У випадку українського суспільства модернізаційні процеси сприяли насамперед емансипації багатомільйонного селянства, що відкривало йому шлях до участі в національному русі. Важливим аспектом модернізації було й формування національної інтелігенції, яка брала на себе лідерство в українському русі. У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. інтелігенція стала самостійною соціальною верствою. Її представники мали належну освіту, займалися кваліфікованою розумовою працею, а своєю головною соціальною функцією вважали створення культурно-духовних цінностей. Саме інтелігенти були творцями необхідного для націєтворення комплексу гуманітарних знань про українські землі, особливо в галузі філології та історії. Найбільшими в цьому напрямі були досягнення Михайла Грушевського (як автора «Історії України-Руси») і Бориса Грінченка (як укладача «Словаря української мови»).

Утім взаємозв'язок між соціально-економічною модернізацією і розвитком українського національного руху був

неоднозначним. Деякі історики вважають, що модернізація насправді послаблювала український рух, оскільки більший доступ до її реалізації мали ті верстви суспільства, серед яких етнічні українці становили меншість. Піднятися вище свого соціального походження було доволі складно, а якщо це траплялося, то часто-густо при цьому людині доводилося змінювати звичне оточення та національну ідентичність. Порізно можна оцінювати й наслідки урбанізації. З одного боку, було створено нову міську культуру, модернізовано економіку та інфраструктуру. Змінився спосіб життя містян, було суттєво розширено їхні уявлення про споживацькі й культурні потреби. Частиною індустріальної епохи стала масова культура, що означала різке зростання просторової мобільності багатьох людей і водночас організацію й координацію різних об'єктів і послуг так, щоб вони творили певну цілість. З другого боку, перехід у місто часто означав розрив із традиційною селянською культурою, а місто в очах українського селянина залишалося чужим, ворожим і малозрозумілим. Українці були найменш урбанізованою національною групою на своїй рідній землі.

Політичні умови, у яких розвивався український рух у Російській та Австро-Угорській імперіях, суттєво різнилися. Відмінними були й завдання. У підавстрійській Галичині українське життя формувалося в умовах парламентсько-конституційного устрою, а тому мало яскраво виражений політичний характер. На початку ХХ ст. воно зосереджувалося навколо таких питань, як реформа виборчої системи, утворення окремої української провінції і створення українського університету. На Наддніпрянщині головним залишалося скасування мовних обмежень, розвиток національного шкільництва, підтримка селянства. Лідерами українського руху в Австро-Угорщині напередодні війни були Євген Олесницький, Кость Левицький (у Галичині) і Микола Василько (на Буковині). Українські партії (найбільшу підтримку мали націонал-демократи) мали добре

Михайло Грушевський

Борис Грінченко

Шевченківський здви́г у Львові. 1914 р.

Євген Олесницький

Микола Василько

розбудовану структуру. У Російській імперії українські партії були нечисленні, слабкі організаційно й фактично перебували поза законом. Під час російської революції 1905–1907 рр. наддніпрянські українці здобули перший досвід парламентської діяльності в Державних думах, отримали змогу розширити мережу національних інституцій. Зокрема, легалізовано роботу кількох партій, створено «Просвіти», започатковано пресу українською мовою. Однак швидко ці завоювання було згорнуто, й почалася нова хвиля тиску на український рух.

Випробуванням для українського руху, показником його стану і ставлення до нього влади в переддень світової війни стало 100-ліття від дня народження Тараса Шевченка. На 1914 р. лідери українського руху в Російській імперії запланували низку заходів під загальною назвою «Шевченківські свята». Царський уряд відповів традиційною забороною. Тож головні урочистості відбулися в Галичині (тут вони набули навіть мілітарного відтінку). У Петербурзі ж виникла дискусія, що свідчила про кризу самодержавства. Проти заборони виступив лідер опозиційної до царизму російської конституційно-демократичної партії Павло Мілюков. У промові на засіданні Державної думи 19 лютого 1914 р. він наголосив, що «українського руху ніхто не вигадував, український рух існує, він буде існувати, і спроба не визнавати українського руху нічого не допоможе».

Політика повного заперечення, на думку Мілюкова, тільки зміцнювала осередок українства в Австрії, формувала в українському суспільстві настрої для відокремлення від Росії. Через кілька років, коли виснажену у війні Російську імперію охопить революція, буде зрозуміло, що промова Мілюкова мала програмний характер. Вона передбачала кінець самодержавства і водночас на деякий час ще утримувала український рух у полоні ілюзій про культурну автономію.

Усупереч несприятливим політичним обставинам на зламі ХІХ–ХХ ст. суттєво посилила свій вплив ідея національної єдності України, тоді ж було сформульовано політичну програму українського самостійництва. Попри обмеження український рух у Російській імперії міцнів. За спостереженням австрійського історика Андреаса Каппелера, напередодні Першої світової війни в національній політиці «царська держава часто шукала відповідей на актуальні питання в старих рецептах, однак не могла проводити єдиномірну політику, не руйнуючи підвалин свого існування... стрілки годинника неможливо вже було перевести на час перед 1905 р.».

Першим публіцистичним майданчиком у Російській імперії, де українські й російські інтелігенти могли висловлювати й обговорювати погляди на українське питання, став журнал «Украинская жизнь». Його започатковано в Москві в 1912 р. Редактором журналу був Симон Петлюра, а серед

авторів — Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, Олександр Русов, Дмитро Донцов, В'ячеслав Липинський. Видання проти діяло пропаганді російських націоналістів в Україні, спростовувало наклепи на український рух, формувало його позитивний образ серед російськомовної інтелігенції, популяризувало здобутки української культури.

Українські політичні сили, як і суспільство загалом, перебували в передчутті війни. Виразніше вона відчувалася в південно-західній частині. На зламі ХІХ–ХХ ст. на Галичині були створені й набували серед молоді популярності численні парамілітарні організації. В українському суспільстві (передусім серед інтелігенції) кристалізувалися так звані орієнтації, для яких та чи та велика держава мала стати точкою опори в боротьбі за автономію або навіть майбутню незалежність. Провідні українські партії в Галичині дотримувалися однозначно проавстрійської орієнтації. Ще в грудні 1912 р. усі українські партії Галичини прийняли заяву, у якій зазначалося, що в разі конфлікту між Австро-Угорщиною й Росією українці виступлять на боці Австро-Угорщини та її союзників з метою виборення своєї державної незалежності.

У Російській імперії виразником поглядів українських політичних сил було Товариство українських поступовців (ТУП) — нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла від 1908 р. Політична програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: парламентаризму, перебудови Російської держави на федеративних засадах, національно-територіальної автономії України. Щодо можливої участі Росії у війні серед тупівців не було єдиної думки: одні були готові виступити за її поразку на австрійському боці, інші були прихильниками розгрому Австро-Угорщини та приєднання Галичини до Росії.

Погляд сучасника

Літом 1914 року я виїхав на місяць за кордон для спочинку. Я вибрав собі для побуту Швайцарію, і дорога мені лежала через Львів, Краків та Відень. В середині липня по старому стилю вирушив я з станції Боярка під Києвом, де перебував з родиною на дачі. Одна ніч їзди, і я вже на кордоні, на станції Радивилів... В Радивиліві ніколи, здається, не бувало на станції людно: головний рух між Великою Україною й Галичиною йшов звичайно через Волочиська, і туди здебільшого й простували подорожні. Отже, й цим разом публіки було небагато, паспортні операції відбулись за якусь годину, і я вже по той бік кордону, в Бродях. На швидку руку снідаю, купую останнє число «Діла», згадуючи, як колись, уперше переїздивши російсько-австрійський кордон, — з яким святоблким почуттям купував я тут «Діло» — тоді, коли у нас в Києві української преси не було. Тепер уже мали свою «Раду», а «Діло» вільно приходило до Києва. ... Рівно десять літ перед тим — у 1904 році — був я вперше у Львові і прожив тут пару місяців. ... Справді, як виріс український Львів за цих 10 років! ... Та що будинки! Коли

Селянська родина. Херсонська губернія. 1909 р.

я побачив львівських знайомих, почув їх настрої, довідався про сподіванки і плани, то поступ, який зробило українське життя в столиці краю за ці десять років, уявився мені зовсім ясно: українці вже ставали тут у Галичині державною нацією, вони вже були на дорозі до того, щоб почувати себе господарями на своїй рідній землі. Почувався вже інший, як колись, розмах політики, панували ширші інтереси й плани. ... Поміж галицькими знайомими я зустрів і цілий гурт своїх земляків з Великої України ... Майже всі вони брали близьку участь в місцевому громадському й культурному житті, дехто служив на посадах по українських інституціях. Тепер уже ці інституції стояли на своїх власних ногах. Мені було приємно, що так багато з їх було засновано наддніпрянцями, що дали їм своїми жертвами перебути перші довгі роки, поки громадянство в Галичині виросло й зміцніло.

Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ, 2007. С. 11–14.

Запитання і завдання

1. Спираючись на знання з історії та використовуючи матеріал параграфа, поясніть взаємозв'язок між процесами модернізації й розвитком українського національного руху.
2. Поміркуйте, чому в XIX і на початку XX ст. найважливішими для українського націєтворення були праці з філології та історії.
3. Назвіть досягнення й визначте основні напрями розвитку українського руху напередодні Першої світової війни.

4. Повсякденне життя: між традиційним та індустріальним суспільством

Повсякденне життя України і світу напередодні Першої світової війни загалом було пов'язане з процесами модернізації, які в різних регіонах перебігали нерівномірно. До території України модернізаційні хвилі добігали із запізненням. У Східній Європі індустріалізація обмежувалась окремими місцевостями, що наче острови випиналися серед сільської відсталості. Поряд з великими індустріальними центрами простягалися розлогі території з традиційним укладом життя.

Історики відмічають, що винаходи й технічні досягнення спочатку сприймалися скептично й тільки згодом ставали частиною повсякденності. Від винаходу до його практичного застосування зазвичай потрібен тривалий час. З певністю можна стверджувати, однак, про зв'язок між технологічним прогресом, промисловою могутністю і світоглядом людини початку XX ст. Саме в цій залежності вчені шукають передумови й навіть причини світової війни. Хоча, насправді, тоді мало хто переймався питаннями війни і миру. А більшість тих, хто таки про це розмірковував, дивилися в століття двадцяте, а бачили дев'ятнадцяте, й навіть уявити собі не могли, які страждання може принести війна.

Більшість населення проживала в селах. Хоча старий сільський поділ на земельну аристократію і селян зберігався, його значення зменшувалося. Дедалі більше селян (навіть тих, які жили в злиднях) розмірковували про своє майбутнє без огляду на панські маєтки. Однак навіть звільнення від колишньої примусової праці й інших повинностей не давало їм достатніх можливостей для поліпшення свого становища в містах. Вони не мали змоги ні скористатися вигодами новітніх методів сільського господарства, ні масово найматися на промислові підприємства. На перешкоді стояло патріархальне сприйняття власності, схематичне засвоєння новацій. Усе ж село змінювалося. Ці зміни стосувались життя як безпосе-

Робітники в черзі за безкоштовним сніданком від добродійної організації «Армія порятунку». Лондон. 1902 р.

Погляд історика

Європейці, власне, відчували не тільки свою силу, а й вищість. Вони були безмірно вражені незвичайними «силами», що з'явилися тепер навколо. Вони бачили нові фізичні сили — від електричного струму до динаміту; нові демографічні сили, що спричинились до безпрецедентного росту населення; нові соціальні сили, що висунули «маси» на передній край суспільних зацікавлень; нові торговельні та промислові сили, що квітнули внаслідок нечуваної експансії ринків та технологій; нові військові сили, спроможні мобілізувати мільйони людей та машин; нові культурні сили, які породжували «рухи», що мали масу прихильників; нові політичні сили, що здобували безперечну владу над усім світом. ...Звісна річ, багато європейців не усвідомлювали, яка велика сила опинилась у їхніх руках. Швидкі та честолюбиві прагнули використати її повною мірою, мудрі вважали, що її слід використовувати розважливо.

Дейвіс Н. Європа. Історія / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2000. С. 782–783.

Вуличні музики-жебраки. Коломия. Початок ХХ ст.

редньо селян, так і мешканців панських маєтків. Частина з них зуміла скористатися можливостями ринкової економіки й суттєво покращити свій добробут. В Україні внаслідок столипінської аграрної реформи частина селян відчула переваги відрубного (хутірського) господарювання. Фізична праця ставала помітно інтенсивнішою, але водночас у селі зростало застосування машинної техніки. Частиною сільського краєвиду вже були школи, «народні доми», приміщення культурно-освітніх і кредитно-кооперативних товариств. Завдяки інтелігенції утворювався культурний зв'язок між містом і селом, у село проникали новочасні ідеї.

На початку ХХ ст. змінилося обличчя міст. У той час суттєво прискорилися темпи урбанізації: чисельність міського населення стрімко зростала. Напередодні війни найбільшими були столиці європейських держав. У Парижі мешкало майже 3 млн осіб, у Берліні, Відні й Петербурзі — трохи більше 2 млн у кожному. Близьча до українських територій Варшава налічувала 1 млн жителів, а Прага — майже 700 тис. Хоча українські міста за чисельністю поступалися європейським столицям (в Одесі напередодні

війни мешкало 500 тис. осіб, у Києві — 250 тис.), темпи їх зростання були співмірними. Життя в містах ставало комфортнішим завдяки впровадженню таких здобутків індустріалізації, як водопостачання, каналізація, електрика, телефон. Масова урбанізація зумовила появу міського транспорту, мала вплив на міське планування. Мережа вулиць формувалася відповідно до їх функціонального призначення. Вулиці поділяли на магістральні, житлові, торговельні (тобто пасажі). Їх вимощували бруківкою, з'явилися алеї й газони, електричне освітлення, навіси для зупинок транспорту, смітники, інформаційні тумби, вуличні туалети. На тлі благоустрою центральних частин міст їх промислові райони не відповідали елементарним санітарним нормам і були постійними вогнищами виникнення всляких захворювань і епідемій.

Зростання міст зумовило зміни в соціальній структурі населення й загалом в уявленнях про статус певних суспільних груп. У містах активно формувався *середній клас*. Так називають групу людей, що має стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб. Характерною ознакою представників середнього класу був відносно високий рівень освіти і кваліфікації. Середній клас не був однорідним. Правники й лікарі відчували свою вищість супроти торгівців і крамарів. Частиною середнього класу була інтелігенція, тобто особи, переважно зайняті розумовою і творчою працею в таких сферах, як освіта, наука, мистецтво, охорона здоров'я, розвиток технологій і виробництва. У заможних родинах середнього класу вистачало статків для хатньої прислуги. Так само розшаровувався робітничий клас. Це були як низькооплачувані чорнороби на розмаїтих будівельних проектах, так і своєрідна «пролетарська аристократія», тобто кваліфіковані, добре оплачувані фахівці та майстри. Робітники на нових підприємствах протиставляли себе ремісникам, вважаючи свою працю престижнішою. Утім ця нова соціальна структура, особливо на українських теренах, була напередодні Першої світової війни досить крихкою, що в підсумку (після кількох років виснажливої війни) призвело до гострих соціальних і національних конфліктів.

Модернізація справила глибокий вплив на структуру родини. Урбанізація, міграції й нові форми господарювання остаточно визначили перевагу малої (нуклеарної) сім'ї, тоді як велика (патріархальна) сім'я залишалася в минулому. Мала сім'я складалася з подружньої пари з дітьми або без них чи одного з батьків з неодруженими дітьми. Така спрощена структура забезпечувала малій сім'ї рухливість і можливість якнайшвидше пристосуватися до нових умов життя. У малій сім'ї залишалося менше можливостей для чоловічого деспотизму, а жінка, залишившись наодинці

Погляд історика

Упродовж XIX — початку XX ст. у розвинених країнах світу відбувалося становлення системи жіночої освіти, включно з її вищою — університетською — ланкою. В основі цього явища лежав комплекс причин. З одного боку, суспільно-економічний розвиток, який розширював сфери та масштаби застосування людської праці у різноманітних галузях, уможлилював чи навіть вимагав використання також і жіночого ресурсу. Викликані цим соціальні зміни сприяли розмиванню патріархального сімейного укладу, адже, коли доходів чоловіка та батька родини починало не вистачати, поставало питання необхідності заробітку з боку дружини та матері. Не менш важливим чинником був розвиток природничих наук та медицини, завдяки яким вдалося не лише подо-вжити та підвищити якість людського життя, а й по-новому подивитись на здібності й можливості людини, насамперед переглянути упереджене ставлення до жінки як істоти інтелектуально слабшої порівняно з чоловіком. Ця наукова суперечка про здібності жінок набувала суспільного резонансу та поєднувалася з дискусіями про громадянські й політичні права обох статей, які розгорнулися після буржуазних революцій у Європі, що спричинили появу парламентаризму, політичних та громадянських свобод.

Кобченко К. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX — початок XX століття) // Українські жінки у горнілі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. Харків, 2017. С. 52.

із чоловіком, могла успішніше протистояти його тиску та обстоювати власні інтереси. Однак мала сім'я мала й свої проблеми: зростало психологічне навантаження на кожного її члена, господарсько-побутові обов'язки поділялися лише між подружжям, стосунки ставали інтенсивнішими та емоційно наповненими. Навантаження на жінку зростало передусім у містах. Традиційне ж сільське життя завдяки великій родині забезпечувало жінкам рівномірний розподіл праці, але стримувало емансипацію.

Запитання і завдання

1. Чи можна вважати, що в повсякденному житті українців на початку XX ст. перепліталися елементи традиційного (аграрного) та індустріального суспільств? Відповідь обґрунтуйте.
2. Спираючись на текстові й візуальні матеріали параграфа, назвіть соціальні зміни, які відбулися на початку XX ст. під впливом процесів модернізації.
3. Який вплив мала модернізація на життя родини? Як змінювався статус жінки в суспільстві?

Тестові завдання

1. Позначте, що було спільним у політичних цілях держав Антанти і Троїстого союзу в Першій світовій війні

- А установити контроль над морськими торговельними шляхами
- Б перерозподілити території відповідно до інтересів нових національних держав
- В забезпечити для себе визначальний політичний та економічний вплив у Європі
- Г утворити незалежну Українську державу

2. Позначте українську політичну силу, яка пропонувала дотримуватися у війні нейтральної позиції

- А Українська національно-демократична партія
- Б Товариство українських поступовців
- В Русько-українська радикальна партія
- Г Українська соціал-демократична робітничка партія

3. Уряди Австро-Угорщини та Німеччини планували використати у війні українське питання з метою

- А досягнути порозуміння з Великою Британією та Францією
- Б завоювати Османську імперію і встановити контроль над чорноморськими протоками
- В ослабити Російську імперію та викоринити російський панславізм
- Г протидіяти зміцнілому в Європі духу мілітаризму

4. Який вплив мали національні рухи недержавних народів на військово-політичні блоки, що існували у Європі на початку XX ст.?

- А мотивували уряди союзних держав до тіснішої взаємодії
- Б руйнували порозуміння між державами-союзницями
- В викликали невдоволення існуючими домовленостями
- Г не визначали політику урядів країн Антанти і Троїстого союзу

5. Установіть відповідність між поняттями та їхніми визначеннями**1   2   3   4**

1 індустріальне суспільство	А зміни в усіх сферах суспільного життя, що розривали з традиціями і були спрямовані в майбутнє
2 модернізація	Б звільнення від будь-якої залежності, скасування обмежень (зокрема, за статевими чи соціальними ознаками), зрівняння у правах
3 емансипація	В соціальна група, зайнята розумовою і творчою працею у сферах освіти, науки, мистецтва, а також в охороні здоров'я та інженерії
4 інтелігенція	Г етап суспільного розвитку, коли більшість населення зайнята на заводах і фабриках, а промисловість є провідною сферою економіки
	Д ситуація, коли мир підтримується завдяки нарощуванню озброєння, збільшенню чисельності армій, використанню у військових цілях наукових і технічних досягнень

6. Установіть відповідність між поняттями та їхніми визначеннями**1   2   3   4**

1 система «озброєного миру»	А проблема місця і ролі українців у внутрішній та зовнішній політиці держав, у складі яких перебували українські території, їхні політичні орієнтації з метою досягнення національної єдності і створення національної держави
2 військово-політичний блок	Б ситуація, коли мир підтримується завдяки нарощуванню озброєння, збільшенню чисельності армій, використанню у військових цілях наукових і технічних досягнень
3 українське питання	В союз держав, утворений на основі домовленостей та угод про спільні дії з метою вирішення політичних, військових і економічних питань
4 геополітика	Г примусове переселення або вигнання окремих осіб чи народів з місць їхнього постійного проживання або з держави
	Д визначення державних або національних політичних цілей відповідно до географічних чинників (розташування, величини території, кліматичних умов, наявності/відсутності й обсягів природних ресурсів, густоти населення)

7. Установіть послідовність подій, які свідчили про загострення міжнародної напруги на початку ХХ ст.**1   2   3   4**

- А** перша марокканська криза
- Б** італійсько-турецька війна
- В** боснійська криза
- Г** балканські війни

8. Установіть послідовність подій українського національного руху на початку ХХ ст.**1   2   3   4**

- А** публікація першого тому «Історії України-Руси» М. Грушевського
- Б** створення в Лондоні Англо-українського комітету
- В** початок виходу журналу «Украинская жизнь»
- Г** створення Товариства українських поступовців

9. Визначте держави, які утворили Антанту

1 Росія	3 Франція	5 Туреччина	7 Австро-Угорщина
2 Італія	4 Німеччина	6 Велика Британія	

10. Визначте компоненти модернізації

- 1** урбанізація та формування нових соціальних верств, зокрема інтелігенції
- 2** формування ремісництва й торгівлі як окремих галузей господарства
- 3** утвердження станово-корпоративного поділу суспільства й монархічних форм правління
- 4** запровадження загального виборчого права, утворення політичних об'єднань
- 5** патріархальність, перевага «великої» сім'ї, збереження елітарності в освіті
- 6** індустріалізація та формування механізмів ринкової економіки
- 7** посилення аграрно-ремісничого характеру суспільства

Європа наприкінці XIX — на початку XX ст.

- Париж** Міста з населенням понад 1 млн жителів
- Центри металургії та машинобудування
- Центри текстильної промисловості
- Райони видобутку
- вугілля
- ▲ залізної руди
- ▲ нафти
- Залізниці
- Корони — Конституційні монархії
- Корони — Абсолютні монархії
- RP — Республіки
- 1908 — Революції та революційні виступи
- 🔥 — Національно-визвольні рухи
- 👉 — Ельзас і Лотарингія, приєднані до Німеччини внаслідок франко-пруської війни 1871 р.
- 🏰 — Союз трьох імператорів (1873 р.)
- 🟡 — Країни Троїстого союзу (1882 р.)
- 🟢 — Країни Антанти (1907 р.)
- Кордони держав на початку 1914 р.
- Цифрами позначено:
  - 1 Вел. герц. Люксембург
  - 2 княз. Монако
  - 3 княз. Ліхтенштейн
  - 4 княз. Андорра

УЗАГАЛЬНЕННЯ

На початку ХХ ст. розвиток Європи і світу простував до масштабного конфлікту. Його початок і перебіг визначила система військово-політичних блоків — Антанти і Троїстого союзу, які віддзеркалювали суперечності тогочасного світу. Йшлося про економічні, політичні і навіть світоглядні питання: боротьбу за природні ресурси, ринки збуту, володіння колоніями, нові технології, майбутній політичний устрій. Правлячі кола й народи країн — учасниць військово-політичних союзів охоплював дух мілітаризму. Водночас із війною пов'язували свої плани народи, які перебували у складі імперій і прагнули автономії або державності. Серед них були й українці.

Погляди найвищого керівництва держав Троїстого союзу та Антанти на місце українських територій у майбутньому устрої Східної Європи були неоднозначні. Українці, розділені імперськими кордонами, у цих планах з'являлися епізодично. Головним чином це залежало від напруги у відносинах між Австро-Угорською та Німецькою імперіями, з одного боку, і Російською імперією, з другого. Обидві сторони прагнули використати українські терени та їхнє населення для послаблення супротивника. Якщо в полі зору австрійської та німецької дипломатії та військового відомства перебувала Наддніпрянщина, то російська влада зосереджувала увагу передусім на Галичині й Буковині.

Усупереч несприятливим політичним обставинам на зламі ХІХ–ХХ ст. суттєво посилила свій вплив ідея національної єдності України, тоді ж було сформульовано політичну програму українського самостійництва. Український національний рух був частиною широких модернізаційних процесів — комплексу змін під час переходу від традиційного аграрного до сучасного індустріального та урбанізованого суспільства. Модернізація, яка зачіпала економіку, політику, соціальні відносини, суспільну свідомість, а також повсякдення мала вирішальний вплив на ідентичність. Поступово вона робила українство впізнаваним у світі міжнародної політики.

*Розрізаючи
сонячний
промінь.
1886 р.*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

- 1.** Упродовж «довгого» ХІХ ст. всі європейські народи і держави зазнали модернізації. Так називають складну низку перетворень — перехід від традиційного аграрного до сучасного індустріального та урбанізованого суспільства. Як стверджують історики, модернізація не є сумою досягнень в окремих сферах, її можна уявити як ланцюг взаємопов'язаних перетворень. Укладіть такі ланцюги, узявши до уваги, що пусковим механізмом змін у економіці стало запровадження нових технологій, у соціальній сфері — формування підприємливої, активної людини, у політичній — виникнення централізованих держав, у духовній — утвердження світської системи цінностей (наприклад: запровадження нових технологій → розподіл праці → розвиток ринку товарів та ін.).
- 2.** Злам ХІХ–ХХ ст. з легкої руки французьких літераторів увійшов в історію Європи як *fin de siècle* («кінець століття») — час стрімкого загострення протиріч у всіх сферах людського життя. Для більшості європейських країн, де існував парламентаризм і багатопартійність, це був пошук дієвих засобів контролю за суспільством, врегулювання політичних конфліктів мирними засобами (або завдяки реформам). У країнах з абсолютистською формою правління протиріччя мали гостріший характер і були пов'язані з боротьбою народів цих держав за демократичні перетворення. Для колоніальних і залежних країн це була національно-визвольна боротьба, що поєднувалася з боротьбою за демократичні права та свободи. Опишіть злам ХІХ–ХХ ст. через суперечності, уклавши їх у пари (наприклад: імперії ↔ нації, реформи ↔ революції).
- 3.** На початку ХХ ст. європейські суспільства жили в умовах різних криз, конфліктів і зіткнень, які породжували широкий діапазон настроїв — від ейфорії перед очікуваним і надій про майбутній кращий світ до фаталізму, зневіри й декадентства. Відповідним був і спектр політичних сил та громадських рухів, кожен з яких по-своєму бачив майбутнє світу. До творення образів майбутнього докладали зусилля й історики, які впродовж ХІХ ст., спираючись на уявлення з епохи Просвітництва, дедалі частіше вдавалися до історичного прогнозування. У політичному просторі було передчуття великих потрясінь. Уявіть себе мешканцем України початку ХХ ст. Які суспільні настрої (рухи, ідеології, партії) захопили б Вас у той час? Опишіть в есе своє бачення України і світу початку ХХ ст. та спрогнозуйте хід історії.

А

◎ **Анексія** (лат. *annexio* — приєдную) — насильницьке приєднання (загарбання) однією державою території або частини території, що належить іншій державі, або будь-якого простору, що перебуває під контролем чи у спільному користуванні міжнародного співтовариства, без отримання суверенних прав на нього. Анексія, як правило, є силовим одностороннім актом; інколи відбувається через укладення договору під примусом однієї зі сторін.

◎ **Антигітлерівська коаліція** — військово-політичний союз держав проти Німеччини та її європейських союзників у Другій світовій війні.

◎ **Антисемітизм** — суспільна і/або державна форма національної та релігійної нетерпимості й дискримінації євреїв, що виражається в неприязному або ворожому до них ставленні, обмеженні політичних і громадянських прав. Розрізняють побутовий, державний та расовий антисемітизм, які можуть поєднуватися.

◎ **Аншлюс** (нім. *Anschluss* — об'єднання) — а) політика «ненасильницького» приєднання земель, заселених німцями чи переважно німцями, яку проводила Німеччина напередодні Другої світової війни; б) рух у міжвоєнній Австрії за приєднання до Німеччини / акт включення Австрії до складу Німеччини в 1938 р.

Б

◎ **Бандерівці** — а) у вузькому значенні — послідовники лідера українського націоналістичного руху Степана Бандери та ідеології революційного крила ОУН; б) у широкому — учасники національно-визвольної боротьби українців у 1940–1950-х роках, прибічники й захисники незалежності України. У повоєнній радянській пропаганді поняття «бандерівці» (за аналогією з «мазепинці», «виговці», «петлюрівці», «махновці») вживали стосовно всього українського націоналізму на означення його антирадянського спрямування.

◎ **Бліцкриг** (нім. *Blitzkrieg* — блискавична війна) — теорія ведення війни, яка передбачає раптовість нападу, випередження супротивника в мобілізації та розгортанні основних військових сил, досягнення переваги на вирішальних напрямках, дезорганізацію тилкових комунікацій та управління військами противника, знищення основних сил противника шляхом розділення та оточення великих угруповань, терор на захо-

плених територіях, використання «п'ятої колони». Уперше розроблена на початку ХХ ст. німецьким генерал-фельдмаршалом А. фон Шліффеном. На теорії «блискавичної війни» базувався і план «Барбаросса» — план нападу Німеччини на СРСР у 1941 р.

В

◎ **«Велика депресія»** — світова економічна криза 1929–1933 рр. (у різних країнах мала різні хронологічні межі, прояви кризи тривали до кінця 1930-х років). Найвиразніше проявилася в країнах Західної Європи та США. У США промислове виробництво знизилося до 56 %, національний дохід скоротився на 48 %, збанкрутіло 40 % банків, що позбавило мільйони американців їхніх незначних заощаджень. Близько 17 млн осіб втратили роботу. Усе це суттєво загострило соціально-політичне становище в країні, стимулювало «голодні походи», демонстрації, інші форми соціального протесту.

◎ **«Велика Румунія»** (рум. *România Mare*) — ідея максимального розширення кордонів румунської держави, яка набула популярності в Королівстві Румунії на початку ХХ ст. Була покладена в основу зовнішньополітичного курсу держави. Її ідеологи вдавалися до глибоких історичних паралелей — із часів гето-дакської держави та римської провінції Дакії. У результаті балканських війн і Першої світової війни, виступаючи на боці Антанти, Румунія більш як удвічі збільшила територію й кількість населення. Відповідно до конституції 1923 р. Румунія була «національною, унітарною та неподільною» державою. Але майже третину її населення (28,8 %) склали національні меншини: угорці, українці, болгари, серби, німці. Українське населення було зосереджене в північній Буковині й північній Бессарабії. За кількістю іншоетнічного населення повоєнна Румунія була на третьому місці в Європі — після Чехословаччини (34,6 %) та Польщі (31,2 %), випереджаючи Латвію (26 %), Королівство сербів, хорватів і словенців (20,7 %), Туреччину (20,2 %), Литву (19,8 %), Болгарію (16 %), Угорщину (10,4 %).

◎ **«Великий терор»** — період в історії СРСР, що припав на 1937–1938 рр., коли з ініціативи керівництва держави й особисто Й. Сталіна було різко посилено й доведено до максимуму масові репресії проти реальних і потенційних політичних опонентів, залякування населення, зміни національної та соціальної структури суспільства. За цей час на території УРСР було засуджено 200 тис. осіб, з яких близько двох третин — до

розстрілу, решту відправлено до в'язниць і таборів. Назву почали використовувати після виходу в світ книги британсько-американського історика Роберта Конквеста «Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років» (*The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*, 1968 р.).

◎ **Вермахт** (нім. *Wehr* — оборона, *Macht* — сила) — назва збройних сил нацистської Німеччини в 1935–1945 рр., які склалися із сухопутних військ, військово-повітряних сил (люфтваффе) і військово-морського флоту (крігсмаріне). Вермахт офіційно розпущено законом Контрольної ради союзників у серпні 1946 р.

◎ **Військова стратегія** — спосіб досягнення перемоги у війні завдяки попередньо визначеним цілям та підготовленому загальному плану воєнних дій, передусім послідовним військовим операціям і системній протидії супротивникові. Передбачає використання для перемоги, крім військових, науково-технічних, промислових, продовольчих і фінансових ресурсів країни. План стратегічного розгортання німецької армії для ведення операцій на два фронти (проти Франції і Росії) — план Шліффена — один з прикладів військової стратегії часів Першої світової війни.

◎ **Військове генерал-губернаторство** — тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, створена Російською імперією для управління окупованими під час Першої світової війни територіями Австро-Угорщини. Відома як Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (у 1916 р. — Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, у 1917 р. — Обласний комісаріат Галичини та Буковини). Галицьке генерал-губернаторство було створене у вересні 1914 р. До літа 1915 р. складалося із чотирьох утворених у різний час губерній: Львівської, Тернопільської, Чернівецької та Перемишльської. Від вересня 1914 до квітня 1916 р. посаду генерал-губернатора обіймав генерал-ад'ютант граф Георгій Бобринський (1863–1928), який підпорядковувався командуванню Південно-Західним фронтом. Осідком генерал-губернатора був Львів.

◎ **Військово-політичний блок** — союз держав, утворений на основі домовленостей та угод про спільні дії з метою вирішення політичних, військових та пов'язаних з ними економічних завдань. Напередодні Першої світової війни було сформовано два протиборчі блоки — Троїстий союз, утворений у 1879–1882 рр. Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, і Антанта — «сердечна згода» Франції, Великої Британії та Росії на співпрацю у військово-політичній сфері, укладена в 1904–1907 рр.

◎ **Воєнна повсякденність** — щоденне, звичне життя народу в час війни; повсякденний досвід людини на фронті і в тилу, умови її життя та праці,

заняття, харчовий раціон, коло й теми комунікації, думки та уявлення про оточуючий світ, події війни. Для повсякдення часів війн і революцій характерні нестабільність, зростання суспільного та психологічного напруження. Зазвичай воєнний стан впливає на всі сфери життя суспільства й регіони, протистояння з ворогом відчувається навіть у віддалених від фронту районах країн, які беруть участь у війні.

◎ **Воєнний комунізм** — комплекс економічних і політичних заходів радянської влади на території Росії та інших радянських республік у 1918–1921 рр. Передбачав зосередження промислового виробництва, землі, банків, транспорту, зв'язку у власності держави, націоналізацію не лише великих, а й середніх та дрібних підприємств. Супроводжувався політикою жорстокого «червоного терору» й численними жертвами. Промислове виробництво було мілітаризовано, запроваджено загальну трудову повинність, примусове закріплення робітників і службовців за підприємствами та установами. У сільському господарстві здійснювалася політика хлібної монополії, концентрація в руках держави всього розподілу продовольства і введення продрозкладки (продрозверстки), тобто обов'язкової здачі селянами всіх «лишків» (понад встановлені державою норми на особисті й господарські потреби) сільськогосподарських продуктів. В Україні застосовувався з 1919 р., хоча і в менш жорсткій формі. Тут залишалася чимало ненаціоналізованих середніх і дрібних підприємств, зберігався грошовий обіг, діяла споживча кооперація.

◎ **Гандизм** — соціально-політичне та релігійно-філософське вчення, розроблене М. Ганді, що стало ідеологією індійського національно-визвольного руху. Основні принципи: досягнення незалежності Індії мирними засобами; боротьба під керівництвом Індійського національного конгресу; досягнення загального миру й урегулювання конфліктів шляхом арбітражу; ідеалізація патріархальних відносин, заклики до відродження сільської громади, кустарних ремесел, звернення до релігійних почуттів.

◎ **Геноцид** — фізичне знищення (або навмисне створення умов, які спричиняють повне або часткове вимирання) окремих груп населення за расовими, національними та релігійними мотивами, один з найтяжчих злочинів проти людства. Поняття набуло міжнародно-правового значення після Другої світової війни, коли 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила конвенцію «Про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього».

◎ **Геополітика** — визначення державних або національних політичних цілей відповідно до географічних чинників (розташування, величини

території, кліматичних умов, наявності/відсутності й обсягів природних ресурсів, густоти населення).

◎ **Гето** — частина міста, призначена для ізольованого проживання євреїв у поєднанні з обмеженим правом на пересування рештою міського простору. Нині поняття вживають у ширшому, переважно негативному значенні, називаючи так райони компактного проживання соціально-маргіналізованих груп (етнічних меншин, представників певних расових чи релігійних груп, соціально-незахищених верств).

◎ **Голодомор** — терор голодом, карально-репресивна акція 1932–1933 рр. проти українських селян, здійснена в процесі утвердження соціалістичного сектора економіки в СРСР, підпорядкування суспільства партійно-державним органам влади і встановлення диктатури Й. Сталіна. Йому передували насильницька колективізація сільського господарства, розкуркулення селян, хлібозаготівельні кампанії, масовий терор на селі. Спрямованість Голодомору на упокорення українських селян, на знищення в УСРР самостійних селянських господарств як соціально-економічної підвалини тогочасної української нації дає підстави вважати його геноцидом українського народу.

◎ **Голокост** (грец. Ολόκαυστος; англ. *holocaust* — всеспалення, винищення) — геноцид (тобто винищення за расовими, національними, релігійними ознаками) євреїв, здійснений нацистським режимом Німеччини під час Другої світової війни на окупованій території Європи (крім Данії та Італії) шляхом організованих погромів і масових розстрілів, створення гето, концентраційних трудових таборів, таборів смерті. Було знищено близько 6 млн осіб єврейської національності (1,5 млн з них були діти). Загинуло майже все єврейське населення Польщі (3 млн). В Україні жертвами Голокосту стали 1,5–1,6 млн осіб. Уперше термін «Голокост» використав у 1950-х роках колишній в'язень Аушвіцу й майбутній лауреат Нобелівської премії миру письменник Елі Візель як символ газових камер і крематоріїв, таборів знищення. У сучасній ізраїльській та французькій історіографії частіше використовують термін «Шоа» (з івриту — лихо, руйнування, катастрофа).

◎ **Двовладдя** (діархія) — форма правління, коли в одній країні співіснують дві системи влади, повноваження яких переплітаються. Двовладдя може виникнути внаслідок політичного компромісу або як результат політичного чи військового конфлікту. У Росії воно стало наслідком Лютневої революції 1917 р.: з одного боку, діяв Тимчасовий уряд та його комісари в губерніях і повітах, а з другого — органи влади, утворені на базі рад робітничих, солдатських та селянських депутатів або зорієнто-

вані на них. Існувало до липневої (1917 р.) політичної кризи, після якої влада залишилася в руках тільки Тимчасового уряду на чолі з Олександром Керенським.

◎ **Депортація** — примусове переселення, вигнання чи виселення з постійного місця проживання або з держави окремих осіб, суспільних груп чи народів. Уперше цей термін з'явився в карному законодавстві Франції наприкінці XVIII ст. (так званий закон про підозрілих 1791 р.). У СРСР депортації використовували як інструмент демографічної, соціальної і національної політики.

◎ **Державний переворот** — зміна влади в державі, здійснена поза законом здебільшого насильницьки, результат змови політиків або залоту військових. Унаслідок владу здобуває політична група, яка перебувала в прихованій або відкритій опозиції до законної влади й не мала широкої суспільної підтримки. Показовим прикладом є більшовицький Жовтневий переворот 25–26 жовтня (7–8 листопада) 1917 р., коли керівники Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) на чолі з В. Ульяновим (Леніним), залучивши червоногвардійців і підбуривши частину матросів Балтійського флоту, захопили Зимовий палац — резиденцію Тимчасового уряду Російської республіки. Самі більшовики цей переворот згодом назвали *Великою Жовтневою соціалістичною революцією*.

◎ **Державний терор** (лат. *terror* — страх, жах) — неприховане насилля державних силових структур і окремих представників влади над населенням з метою придушення спроб чи намірів чинити опір реалізації обраної владою політики. Державний терор може бути внутрішнім (проти окремих осіб і груп співгромадян) і зовнішнім (проти політичних емігрантів або громадян іншої країни, політичну позицію або діяльність яких вважають загрозою для держави). На території колишньої Російської імперії в 1917–1921 рр. до терору як інструменту утримання влади вдавалися як більшовики («червоний терор»), так і прихильники поваленого царського і Тимчасового уряду («білий терор»). Більшовицький терор був частиною не тільки політичної практики, а й світоглядною і законодавчою позицією, про що свідчила ухвалена 5 вересня 1918 р. постанова РНК РСФРР «Про червоний терор».

◎ **«Дивна війна»** («сидяча війна») — образна назва початкового періоду Другої світової війни (вересень 1939 р. — травень 1940 р.), коли Франція та Велика Британія, хоча й оголосили війну Німеччині, не вели активних бойових дій на Західному фронті. Протиборчі сторони на францусько-німецькому кордоні провадили лише бої місцевого значення, переважно перебуваючи під захистом оборонних ліній Мажино і Зігфріда. Німецьке командування скористалося «дивною війною» як стратегічною паузою

для захоплення Польщі, окупації Данії та Норвегії, а також для підготовки наступу на Францію. Назва «дивна війна» з'вилася в 1939 р. у публікаціях французького журналіста Ролана Доржелеса.

Директивна економіка — господарська система, суб'єкти якої — підприємства, господарські об'єднання, установи тощо — виробляють і використовують ресурси відповідно до зобов'язуючих приписів (директив) центральних владних структур. Директивна економіка існувала у двох формах: як директивно-розподільча (планова) — у державах, де панувала комуністична ідеологія, і як корпоративна — у державах з фашистським і нацистським режимами. У СРСР директивне планування соціально-економічних показників розвитку держави здійснювалося за п'ятирічками.

Доброчинність (благодійництво, харитативність) — зроблене добро; корисний вчинок (у широкому значенні); безкорисливе надання допомоги тим, хто потребує (у вузькому значенні). Найчастіше термін «доброчинність» вживають, коли йдеться про надання допомоги знедоленим і матеріально незабезпеченим особам, малозабезпеченим сім'ям. Доброчинцями (благодійниками) можуть бути як приватні особи, так і організації (як-от, благодійні фонди) та держава. Доброчинність має глибоку історичну традицію, зокрема пов'язану з діяльністю Церкви. Спеціальні ж доброчинні організації почали виникати в середині ХІХ ст. У 1863 р. в Женеві засновано Міжнародний комітет Червоного Хреста, який надавав допомогу військовополоненим і пораненим під час бойових дій. Відомою в Європі благодійною організацією стала й Армія спасіння (англ. *Salvation Army*), заснована в Лондоні в 1865 р.

«Довге» ХІХ століття — період в історії Європи від Французької революції (1789 р.) до Першої світової війни (1914 р.), для якого було характерним утвердження свободи і демократії, формування ринкової економіки й індустріального суспільства, поява сучасних націй попри панування імперій. Цей термін уперше вжив британський історик Ерік Гобсбаум, скориставшись концепцією Фернана Броделя про «довге ХІХ ст.». Гобсбаум користувався також терміном «коротке ХХ ст.» для позначення періоду від Першої світової війни (1914 р.) до розпаду СРСР (1991 р.).

Другий фронт — військові дії США, Великої Британії та їхніх союзників проти Німеччини в Західній Європі під час Другої світової війни; утворений 6 червня 1944 р. у результаті висадки в Нормандії (Північна Франція) масштабних морських і повітряних десантів. Головнокомандувачем союзницьких військ у Європі був американський генерал Д. Ейзенхауер. Уперше питання про потребу відкриття Другого фронту порушив Й. Сталін у листі до В. Черчилля в липні 1941 р.

Евакуація (лат. *evacuatio* — спорожнити) — організоване вивезення людей, підприємств, установ і матеріальних цінностей з місцевості, що перебуває під загрозою нападу ворога або стихійного лиха; переміщення поранених, хворих, полонених, трофеїв, а також іншого майна в тил; відведення військ з районів, зайнятих раніше.

Жертви війни — особи, які загинули або постраждали під час і внаслідок воєнних дій, їхнього прямого чи опосередкованого впливу. У широкому розумінні до жертв війни, окрім загиблих, поранених, депортованих та інтернованих, зараховують біженців та евакуйованих, а іноді беруть до уваги й непрямі демографічні втрати (ненароджених у результаті впливу воєнного часу на демографію). Практично все населення України періоду Другої світової війни було жертвами війни. Воно потрапило в зони німецької, угорської чи румунської окупації; полишило межі УРСР як евакуйовані чи біженці; вступило до складу різних армій і військових формувань, де за роки війни майже всі вояки були поранені, уражені хворобами, пройшли через полон; потрапило до концтаборів (радянських і німецьких) чи виявилось силоміць депортованим.

Закерзоння — публіцистична назва найзахідніших українських теренів (Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя), які перед Другою світовою війною за німецько-радянським договором від 28 вересня 1939 р. відійшли до нацистської Німеччини, а після війни згідно з радянсько-польським договором від 16 серпня 1945 р. — до Польщі (19 тис. кв. км, 1,5 млн жителів, переважно українців). Назва походить від так званої лінії Керзона — умовної демаркаційної лінії, запропонованої Джорджем Керзоном, британським міністром закордонних справ, як можливий кордон перемир'я у війні між більшовицькою Росією і Польською Республікою під час польсько-радянської війни 1920–1921 рр.

Індустріальне суспільство — суспільство, у якому ключовим є промислове виробництво, де склалася розвинута система поділу праці за вузької спеціалізації виробників, переважає механізоване й автоматизоване виробництво, оперте на технічні винаходи й наукові відкриття, розгорнуто масове виробництво товарів широкого вжитку, тривають процеси урбанізації та демократизації.

◎ **Інтегральний націоналізм** — ідеологія та політичний рух, який виник і набув поширення в першій половині ХХ ст. Його базовими характеристиками в міжвоєнний період були: впевненість у тому, що нація є найвищою цінністю, якій мають підпорядковуватися всі інші цінності та інтереси індивідів; апеляція до біологічної спорідненості, органічної єдності, містичного духу нації; ірраціоналізм, підпорядкування думки «інтуїтивно правильним» емоціям; культ харизматичного лідера-вождя та національної еліти як уособлення «волі нації»; культ дії, війни та насильства як вираження «вищої біологічної життєздатності» нації. Український варіант інтегрального націоналізму відображений у працях Д. Донцова (як-от, «Націоналізм» 1926 р.) та ін. У 1929 р. українські радикально-націоналістичні організації на засадах інтегрального націоналізму об'єдналися в Організацію українських націоналістів (ОУН).

◎ **Інтервенція** (лат. *interventio* — втручання) — збройне, економічне, політичне, дипломатичне втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави, що порушує її суверенітет. Буває відкритою (вторгнення збройних сил на чужу територію) або прихованою (фінансування антиурядових груп, організація всередині країни громадянської війни, диверсій, інформаційної війни). Збройну інтервенцію розглядають як агресію — протиправне, пряме чи опосередковане застосування сили, що загрожує територіальній цілісності та політичній незалежності держави.

К

◎ **Капітуляція** (лат. *capitulum, capitulare* — стаття закону, домовлятися на певних умовах) — угода під час війни, за якою держава визнає себе переможеною і припиняє збройну боротьбу (виходить з війни). Капітулювати — означає здати ворожим збройним силам конкретні підрозділи військ, міста або території. Генуезька конвенція про закони і звичаї війни 1899 р. передбачала, що умови капітуляції виробляють протиборчі сторони під час перемовин і що вони повинні відповідати правилам військової честі.

◎ **Кейнсіанство** — теорія британського економіста Джона Кейнса (1883–1946) про необхідність державного регулювання економіки. Кейнс уважав, що зріла капіталістична економіка не зорієнтована на автоматичне досягнення економічної рівноваги, тому її необхідно регулювати за допомогою державного втручання: збільшувати видатки на соціальні виплати (пенсії, стипендії, допомоги) і стимулювати зростання заробітної плати, розширювати державний сектор економіки; зростання доходів приведе до зростання купівельної спроможності, а відтак попиту, і стимулюватиме безперебійну дію ринкових механізмів; держава повинна засобами законодавчого регулювання підтримувати баланс інтересів влас-

ників та працівників і послаблювати гостроту соціальних конфліктів. Сутність кейнсіанської революції полягала у відмові від тези про автоматичне встановлення рівноваги попиту та пропозиції; погляду на національний дохід як на постійну величину при певному економічному потенціалі країни; переконанні про нейтральний характер грошей стосовно економічних процесів, характерних для неокласичної економічної теорії.

◎ **Колабораціонізм** (франц. *collaboration* — співпраця) — добровільна співпраця (на протидію вимушеній праці) окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами. Розрізняють побутовий, адміністративний, економічний, військовий, політичний (військово-політичний) види колабораціонізму. Інколи розмежовують власне колабораціонізм, який передбачає наявність політичної угоди з окупантом (як було з режимом Віші у Франції), і «кооперування» (англ. *cooperation*) з окупаційною владою в цивільних галузях та «спільне ведення війни» (англ. *co-belligerence*) на боці окупанта. У роки Другої світової війни держави-агресорки (передусім Німеччина) активно спонукали громадян окупованих територій до співпраці. Після угоди про співпрацю з французьким урядом маршала А. Ф. Петена (1940 р.) гітлерівці урізноманітнювали методи насадження колабораціонізму. Зокрема, спиралися на довоєнні праві рухи (фашистські й нацистські партії), частково промислові кола, зацікавлені в німецьких військових замовленнях, етнічних німців на завойованих територіях («фольксдойчів»), військовополонених, активно використовували соціальні й національні протиріччя, створювали напівзалежні від Німеччини (чи цілком маріонеткові) режими (як-от, у Франції, Норвегії, Греції), формально незалежні «національні» держави (наприклад, у Хорватії, Словаччині), уряди (у Сербії) або місцеві адміністрації, які своєю чергою надавали матеріальні та людські ресурси власних країн для використання агресором.

◎ **Колективізація** — у СРСР масове примусове (із застосуванням карально-репресивних заходів) об'єднання селян у великі колективні господарства — колгоспи з формальним збереженням за ними права бути співвласниками засобів виробництва, а фактично перетворенням колишніх приватних товаровиробників сільськогосподарської продукції на дармову, обмежену в правах, найману робочу силу. Керівництво колгоспу (голову, правління) формально обирали на загальних зборах, однак фактично призначали в районних або обласних комітетах ВКП(б). Колгоспи були зобов'язані виконувати плани заготівлі сільськогосподарської продукції, а з селянами розраховувалися залишками з урахуванням відпрацьованих трудоднів.

◎ **Комунізм** (лат. *communis* — спільний, загальний) — 1) політична ідеологія, зорієнтована на формування суспільних відносин, які мають

забезпечити соціальну рівність і добробут усіх членів суспільства через ліквідацію приватної власності, справедливий розподіл матеріальних благ, усупільнення засобів виробництва, викорінення релігії, нівелювання національних відмінностей, урешті-решт відмирання держави як інструменту примусу й визиску людини; 2) вчення про особливу суспільно-економічну формацію — комуністичне суспільство, яке мало прийти на зміну капіталізму як закономірний наслідок історичного процесу. Умовою перетворення суспільства на комуністичних засадах мала стати непримиренна класова боротьба, соціалістична революція і встановлення диктатури пролетаріату, а соціальні відносини будуватися спочатку за принципом «від кожного — за здібностями, кожному — за працею», а згодом «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». Як ідеологія комунізм виник у середині ХІХ ст., його засновниками були німецькі мислителі Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Спроби втілити комуністичні гасла на практиці в ХХ ст. (як-от у СРСР під керівництвом більшовиків) призвели до тотального насильства і масових репресій, жертвами яких стали десятки мільйонів людей.

◎ **Контрибуція** (лат. *contributio* — громадський збір, загальний внесок) — виплати, які переможена держава здійснює на користь держави-переможниці. Такі виплати можуть відбуватися як під час, так і після війни, надходити грошима, золотом, коштовностями, промисловими товарами, продуктами, збиратися з населення замість податків або вилучатися з державної казни. Найбільшого поширення практика контрибуцій набула в часи Наполеона І. На Паризькій мирній конференції 1919 р. контрибуції замінені репараціями. Від 1949 р. контрибуції заборонені Женевськими конвенціями про захист жертв війни.

◎ **Концентраційний табір** — місце превентивного (попереднього) ув'язнення людей з політичних, національних та релігійних мотивів; табір-в'язниця для військовополонених і цивільних у воєнний час або мирний час у країнах з тоталітарним режимом. Перші концентраційні табори створили британці для африканських жінок і дітей під час англо-бурської війни в 1899 р. Після Першої світової війни найбільші мережі концтаборів виникли в більшовицькій Росії (згодом СРСР) і нацистській Німеччині. У цих таборах поступово «превентивне ув'язнення» було підпорядковане завданням економічної експлуатації та масового винищення в'язнів.

◎ **«Коренізація»** — політика керівництва РКП(б) / ВКП(б) в 1923–1933 рр. з метою зміцнити вплив центральної більшовицької влади й поширити комуністичну ідеологію в національних республіках та інших квазіавтономних утвореннях СРСР. Передбачала розширення сфер використання національних мов у державному управлінні, освіті, науці, пресі, інших ділянках суспільного життя, залучення корінного насе-

лення до членства в партії та урядування на місцевому рівні. Така політика, за задумом більшовиків, мала «вкорінити» компартійно-радянську владу в усьому Радянському Союзі. На місцях політика «коренізації» набула форм «українізації», «білорусизації», «татаризації» та ін.

◎ **Корпоративізм** — спосіб організації суспільства, побудований на жорсткій ієрархічній системі влади, за якої створюються одержавлені корпорації, що об'єднують робітників і підприємців за галузевою ознакою і через них здійснюється контроль за всім соціально-економічним життям країни. Корпоративна держава — форма авторитарного політичного режиму, у якій держава розглядається як сукупність корпорацій, що виконують соціальні та економічні функції.

◎ **Культурна революція** — система заходів радянської влади, що передбачала формування політизованої культури, безроздільне панування у духовному житті суспільства, освіті, науці, літературі, мистецтві, побуті комуністичної ідеології. Її носіями та популяризаторами мала бути нова інтелігенція, вихована компартією, комсомолом, профспілками, творчими спілками та іншими квазігромадськими об'єднаннями.

Л

◎ **Ленд-ліз** (англ. *lend* — позичати і *lease* — здавати в оренду) — система надання країнами — учасницями антигітлерівської коаліції іншим країнам-союзницям допомоги у військовій техніці, зброї, боєприпасах, спорядженні, сировині, продовольстві та послугах. Походить від назви закону США про ленд-ліз від 11 березня 1941 р., згідно з яким уряд США мав право на умовах позики-оренди поставляти зброю, боєприпаси, спорядження тощо до держав, чия оборона в роки війни вважалася життєво важливою для безпеки самих США.

◎ **Листопадовий чин (Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918 р.)** — українське збройне повстання у ніч на 1 листопада 1918 р., у результаті якого на українських теренах у складі Австро-Угорщини, відповідно до рішення УНРади від 19 жовтня про створення національної держави, було встановлено українську владу. Негайно перебрати владу українців спонукала інформація про намір створеної у Кракові Польської ліквідаційної комісії прибути до Львова 1 листопада та встановити тут владу польської держави. Вирішальну роль в усуненні австрійської адміністрації відіграли старшини Центрального військового комітету (ЦВК) на чолі із сотником легіону УСС Д. Вітовським. Повстання почалося близько 4 години 1 листопада 1918 р. У ньому було задіяно 1400 стрільців і 60 старшин. До 7 години ранку українці, не втративши жодного стрільця, зайняли всі урядові будинки і

стратегічні пункти Львова. На ратуші піднято синьо-жовтий прапор. Того ж дня відбулася формальна передача влади УНРаді: від імені Австро-Угорщини урядовий протокол підписав заступник цісарського намісника К. Гуйна українець В. Децикевич. Українську владу було встановлено (де без збройної боротьби, а де — завдяки збройним виступам селян) у більшості населених пунктів Східної Галичини. Водночас 1 листопада за участі польських військових організацій та польських вояків австро-угорської армії у Львові розпочалося польське збройне повстання, яке переросло в польсько-українську війну 1918–1919 рр.

◎ **Лінія Керзона** — умовна межа між етнічно польськими і східнослов'янськими (українськими та білоруськими) теренами, яку запропонувала комісія на чолі з міністром закордонних справ Великої Британії лордом Джорджем Керзоном. У грудні 1918 р. на основі висновків комісії Вища рада Антанти ухвалила декларацію, у якій зафіксувала «тимчасовий кордон Польщі». Лінія Керзона проходила через Гродно і Ялівку (тепер у Білорусі), Немирів над Бугом (у Польщі), Брест-Литовський (у Білорусі), Дорогуськ (у Польщі, Холмщина), Устилуг (в Україні), східніше Грубешова (у Польщі), Крилів (у Польщі), західніше Рави-Руської (в Україні), східніше Перемишля (у Польщі) й далі до Карпат. Визначаючи східний кордон Польщі, комісія керувалася етнічним і географічним принципами. Проте обрахунки було проведено неналежно, через що лінія Керзона лише зрідка проходила по етнічній межі. Тому на десятки кілометрів на захід від лінії лишилися етнічні українські терени, що утворили так зване Закерзоння. А на схід від лінії опинилася низка компактних польських поселень, що виникли внаслідок польської колонізації після XIV ст. Це розмежування в 1945 р. використали держави антигітлерівської коаліції як основу для встановлення українсько-польського кордону.

◎ **Мала Антанта** — військово-політичний союз Чехословацької Республіки, Королівства Румунії та Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС), укладений з метою запобігання реставрації Габсбургів і для захисту від спроб угорських ревізіоністів домогтися перегляду кордонів. Спочатку було підписано двосторонні договори: 1920 р. — між Чехословаччиною і КСХС, а 1921 р. — між Чехословаччиною і Румунією, КСХС і Румунією. Урешті-решт у 1933 р. підписано тристоронню угоду. Цей союз підтримувала Франція, яка уклала двосторонню угоду з кожною державою. Французький розрахунок полягав у тому, що у випадку нової війни з Німеччиною буде змога відкрити другий фронт. Через зникнення загрози з боку Габсбургів та розбіжностей у зовнішньополітичній орієн-

тації Мала Антанта перетворилася на формальний союз. Мюнхенська угода від 29 вересня 1938 р. призвела до її фактичного розпаду.

◎ **Малий Версальський договір** («Трактат про захист меншин») — договір між Польщею, з одного боку, США, Великою Британією, Францією, Італією та Японією — з другого, узятий під гарантію Ради Ліги Націй резолюцією від 13 лютого 1920 р. (вступив у дію разом з Версальським договором 10 січня 1920 р.). Договір захищав інтереси національних меншин у Польщі, що мало послужити додатковою гарантією миру і безпеки у відносинах між народами повоєнної Європи. Згідно з договором усі особи на території Польщі могли без примусу вибрати громадянство. Усім мешканцям, незалежно від національності й громадянства, договір гарантував рівні права, зокрема право створювати об'єднання (у тому числі національні), вільний вибір роду занять, можливість обіймати посади на військовій та цивільній службі. Усім нацменшинам гарантовано право використовувати рідну мову в освіті, культурі, судочинстві, відправленні церковних культів. На практиці, однак, нацменшини в міжвоєнній Польщі стикалися з обмеженнями і примусом.

◎ **Масове суспільство** — теоретична модель, яка виникла в 1920-х роках для опису соціальних перетворень, зумовлених модернізацією (насамперед урбанізацією, розвитком засобів масової комунікації та масової культури, загальною освітою, демократизацією політики тощо). Масове суспільство характеризується відчуженням людей і водночас втратою ними індивідуальності, стійких і загальнозначущих моральних цінностей. Сприймаючи суспільство як безліч однакових індивідів, людина переносила свою потребу в самоствердженні з рівня невеликої соціальної групи (професійної спільноти, громади, сім'ї) на рівень всього суспільства (нації, держави). Загострено особисте сприйняття людьми національних, державних потреб відкривало політикам можливості для маніпулювання масами. Теорією масового суспільства пояснюють причини Російської революції 1917 р., яка завершилася приходом до влади більшовиків, а також появу фашизму в Італії та нацизму в Німеччині.

◎ **Мілітаризація** — дії держави у сфері економіки, політики, соціальних відносин, спрямовані на нарощування військової потужності; поширення військових законів і дисципліни на цивільні галузі економіки; підпорядкування всіх сфер життя суспільства воєнним цілям. Мілітаризація пов'язана з мілітаризмом як ідеологією війни.

◎ **Модернізація** — перетворення традиційного (аграрно-ремісничого) суспільства на індустріальне, урбанізоване, класове, національне, оперте на наукове розуміння світу.

◎ **Модернізм** (лат. *modernus* — сучасний) — група напрямів у літературі та мистецтві, що сформувалися в першій третині ХХ ст. і були зорієнтовані на подолання усталених норм та послідовне осучаснення. Для модернізму характерні умовність стилю і безперервне оновлення художніх форм. У літературі модернізм, відмовившись від класичних романів, запропонував художні інтерпретації різних філософських, психологічних та історичних концепцій, винайшов стиль, відомий як «потік свідомості» (англ. *Stream of consciousness*), для якого характерне глибоке проникнення у внутрішній світ автора і/або персонажів твору. Важливими темами модернізму були «втрачене покоління» й осмислення війни. Серед найвідоміших представників модернізму в літературі — Анна Ахматова, Вірджинія Вулф, Євген Маланюк, Франц Кафка, Томас Манн, Олександр Олесь, Еріх Марія Ремарк, Гертруда Стайн, Павло Тичина, Ернест Гемінгвей. В образотворчому мистецтві модернізм започаткував ще «Салон відкинутих» (1863 р.), де експонували твори митців, яким відмовило журі Паризького салону. Митці-модерністи розглядали свою творчість як «інше мистецтво», мета якого — пропонувати поціновувачам своє, особливе, сповнене внутрішньої свободи, бачення світу. До основних напрямів модернізму у мистецтві належать імпресіонізм, експресіонізм, нео- і постімпресіонізм, фовізм, кубізм, футуризм, а також пізніші — абстракціонізм, дадаїзм та сюрреалізм. В образотворчому мистецтві до модерністів належать Георг Гросс, Сальвадор Далі, Отто Дікс, Чарльз Демут, Пабло Пікассо, а в музиці — Бела Барток, Курт Вайль, Поль Дюка, Золтан Кодай Карл Орф, Ерік Саті. Не слід плутати модернізм зі стилем *модерн*, який виник на зламі ХІХ–ХХ ст. і панував переважно в архітектурі й декоративно-прикладному мистецтві; вирізнявся використанням асиметричних вигнутих ліній і стилізованих рослинних форм.

◎ **Монументалізм** (лат. *monumentum* — пам'ятник) — стиль у світовому мистецтві й архітектурі, що виник у 1920-х роках у СРСР і Німеччині на противагу модернізму, насамперед авангардизму, й акцентував на важливості змісту, простої форми, славленні держави та на оптимістичній орієнтованості творів. Основні риси стилю (за Гансом Гюнтером): своєрідний надреалізм («тоталітарний реалізм»), монументальність, класицизм, народність і пафос героїзму. У 1924 р. російський письменник Олексій Толстой запропонував називати такий стиль «монументальним реалізмом». Однак у СРСР прижилася інша назва — «соціалістичний реалізм», а в Німеччині — «героїчний реалізм».

◎ **Монуменральність** — ознака художнього твору, притаманна монументу — великому архітектурному або скульптурному пам'ятнику на честь важливої історичної події. Монумент може виконуватись у вигляді

цілого комплексу споруд і скульптурних творів, вирізняється не тільки довговічністю матеріалів виконання, а й прагненням до крупних форм. Завдянням монумента є створювати ефект «вічності». Визначна пам'ятка радянського монументального мистецтва — скульптурна композиція Віри Мухіної «Робітник і колгоспниця», створена для павільйону СРСР на Всесвітній виставці (Експо) в Парижі 1937 р. Виставка проходила під девізом «Мистецтво і техніка в сучасному світі».

Ж

◎ **Нацизм** (націонал-соціалізм; нім. *Nazi*, від *National Socialist*) — ідеологія та практика німецького націонал-соціалізму, який виник у Німеччині та Австрії після Першої світової війни. Ґрунтувався на ідеях експансіонізму та реваншизму, вождизму (фюрерства), екстремістського націоналізму, ксенофобії, антисемітизму та вищості «арійської раси». Практично втілювався в діяльності Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, очолюваної А. Гітлером. Прийшовши до влади в Німеччині в 1933 р., націонал-соціалісти збудували тоталітарну державу, яка розв'язала Другу світову війну. Після поразки Німеччини (1945 р.) націонал-соціалізм був засуджений Нюрнберзьким трибуналом 1946 р. як «злочин проти миру і проти людяності».

◎ **Націонал-комунізм** — напрям комуністичної ідеології, що передбачав зростання сили і впливу націй за умови побудови ними соціалізму, а далі й комунізму. Український націонал-комунізм поєднував ідеї комуністичної перебудови суспільства й національного визволення України, створення суверенної української держави. Першим викладом ідей націонал-комунізму в Україні стала брошура С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі (що діється на Україні та з Україною?)», видана в Саратові в 1919 р. Як революційні марксистичні автори бачили світ крізь призму боротьби капіталістів і пролетаріату, тому в ім'я революції Україна мала стати незалежною соціалістичною державою. Вони не заперечували союзу з Росією, але вважали, що єдиним способом подолання національного гніту є відокремлення України від Росії і перетворення КП(б)У з регіональної організації російської компартії на самостійну політичну силу. Вони гостро критикували політику більшовиків щодо українського питання, показуючи, що вона мало відрізняється від політики інших російських партій, вороже налаштованих до української самостійності. На ідеях націонал-комунізму було побудовано програми кількох партій — передусім Української комуністичної партії (боротьбистів) та Української комуністичної партії (її членів називали укапістами). Посилаючись на принцип самовизначення націй, укапісти виступали за незалежність і самостійність економічного й політичного розвитку УСРР, дотримання

«українського національного характеру» республіки за збереження союзу і співробітництва з іншими радянськими республіками.

◎ **Національна меншина** — етнічно визначена в державі спільнота громадян, яка кількісно є меншою від титульної нації. Відповідно до рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи (1993 р.) до національних меншин слід відносити групи осіб у державі, які: а) проживають на території цієї держави та є її громадянами; б) підтримують довгострокові, міцні, тривалі зв'язки з іншим населенням; в) демонструють характерні етнічні, мистецькі, релігійні або мовні ознаки; г) достатньо представлені, хоча кількість цих осіб менша решти населення країни або району країни; д) зацікавлені зберегти те, що становить їхню спільну індивідуальність (культуру, традиції, релігію або мову).

◎ **Національна політика** — система норм і заходів, спрямована на регулювання національних відносин (зокрема, розв'язання суперечностей) у різних сферах життя суспільства. Цілі й напрями національної політики залежать від загального курсу політики держави. У демократичному суспільстві в основі національної політики — повага до всіх націй, установка на співробітництво і зближення, толерантність; головною цінністю визнається життя людини, її права і свободи незалежно від національності.

◎ **Національна революція** — докорінні зміни засад життя спільноти, яка усвідомила себе нацією і мирно або збройним шляхом прагне утворити/відновити національну державу. Національна революція — кульмінація національного руху, спрямованого на ліквідацію національно-колоніального гніту та реалізацію права нації на самовизначення, самостійне вирішення питань щодо національних потреб, розвитку культури, мови, громадянського суспільства, створення національних установ.

◎ **Національне військове формування** — підрозділ у складі армії, більшість у якому складають військовослужбовці однієї національності, які свідомо чи несвідомо реалізують поряд із загальними для всього війська особливі цілі, пов'язані з власними національними інтересами.

◎ **Національне питання** — сукупність політичних, економічних, правових, культурних, освітніх та інших питань взаємодії між титульною нацією та національними меншинами, між етносами в багатонаціональних країнах, між націями в імперіях. Національне питання набуває конфліктного характеру, коли влада не визнає або обмежує права окремих народів / етнічних груп у державі. Основні причини конфліктів між націями / етнічними групами: а) історична пам'ять (зокрема, відмінні погляди на спільне історичне минуле); б) територіальні претензії,

породжені неспівпадінням етнічних кордонів з політичними (тобто з кордонами держав, окремих адміністративно-територіальних одиниць держави); в) різниця у рівнях життя націй, етнічних груп, зумовлена різними можливостями доступу до освіти, соціальних благ, представництва в органах влади та ін.; г) нерівність народів в імперії або через ієрархічний характер національно-державних утворень (саме тому національне питання існувало не тільки в Австро-Угорщині, Російській, Британській, Німецькій, Османській імперіях, а й у міжвоєнних Польщі й Чехословаччині, у СРСР, Югославії, Китаї); д) різні можливості для розвитку національних культур, вживання рідної мови, що склалися через імперський характер держави або внаслідок виникнення полікультурних національних держав; е) активні міграційні процеси, наслідком чого є формування іммігрантських спільнот, що робить неможливою соціальну й етнічну асиміляцію новоприбулих.

◎ **Національно-персональна (національно-культурна) автономія** — спосіб реалізації національними меншинами права на вільний етнокультурний розвиток у межах поліетнічної держави. Реалізується незалежно від адміністративного поділу держави та є елементом формування громадянського суспільства. Ідея такої автономії виникла наприкінці ХІХ ст. в Австро-Угорщині. Австрійські соціал-демократи О. Бауер і К. Реннер вважали, що нації як суб'єкти права не мусять бути прив'язаними до території. Для того щоб кожний громадянин міг реалізувати культурні права, потрібно, щоб він офіційно відніс себе до певної етнічної групи. Реєстр групи, сформований на основі заяв повнолітніх громадян, був підставою для передачі їй управління школою та іншими культурними установами з правом використовувати рідну мову та організовувати життя на основі етнічних звичаїв і традицій. Однією з перших держав, у якій спробували реалізувати цей задум, була Українська Народна Республіка, де 9 (22) січня 1918 р. ухвалено закон про національно-персональну автономію для росіян, євреїв і поляків, а також для будь-якої іншої національної меншини, якщо належність до неї своїми заявами підтвердять 10 тис. громадян.

◎ **Національно-територіальна автономія** — особливий статус у державі певного регіону, де компактно проживає група населення з культурними відмінностями (етнос, нація, релігійна чи мовна спільнота). За обсягом повноважень територіальна автономія може бути політичною або адміністративною. Для територіально-політичних автономних утворень (республік, земель, штатів) конституція федеративної держави, до якої вони входять, або спеціальний закон визначають коло питань, з яких органи врядування автономії можуть ухвалювати законодавчі акти. В адміністративних автономіях місцеві органи врядування ухвалюють винятково підзаконні акти.

◎ **Нова економічна політика** — економічна політика в радянських республіках у 1921–1928 рр., що замінила політику «воєнного комунізму». Мала на меті подолати економічну та політичну кризу більшовицького режиму та допомогти більшовикам утримати владу. Започаткована рішенням X з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) про заміну продрозкладки фіксованим продовольчим податком. Підприємствам, кооперативам та індивідуально господарюючим селянам надано право вільно продавати продукти, які залишалися після внесення натурального податку. Ліквідовано концентраційні табори для «дезертирів трудового фронту», на підприємствах запроваджено вільний найм робочої сили. Усі охочі могли отримати ліцензію на торгівлю, одночасно запроваджувалася державна і кооперативна торгівля, з'явилися товарні біржі, синдикати й оптові ярмарки, проведено грошову реформу (уведено в обіг забезпечені золотом банкові білети — так звані червінці). Дрібні промислові підприємства передавали кооперативним артілям або приватним особам (у тому числі колишнім власникам). Великі підприємства залишали в державній власності й об'єднували в трести, що працювали на засадах самоокупності (господарського розрахунку). Легалізація приватної ініціативи покликана до життя торговців-оптовиків, маклерів, комісіонерів, власників або орендаторів підприємств. Влада користувалася їхніми послугами, але презирливо називала *непманами*. Економічні можливості непу були обмежені. Ринок, у якому опинялися госпрозрахункові трести, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі та майже або цілком монополізований, позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності. Держава залишалася фактично монополістом у виробництві основних видів промислової продукції і головним покупцем сільськогосподарської продукції, тому могла встановлювати продажні й закупівельні ціни, влаштовуючи у відносинах між містом і селом вигідний для себе ціновий перепад («ножиці цін»). Згорання нової економічної політики розпочалося після проголошення XIV з'їздом ВКП(б) (грудень 1925 р.) курсу на індустріалізацію. У сільському господарстві кінцем непу став 1928 р., коли було відновлено примусові хлібозаготівлі.

◎ **«Новий курс»** (англ. *New Deal* — нова угода) — заходи із запровадження державного регулювання економіки і соціальних відносин у США, які від 1933 р. здійснювала адміністрація президента Ф. Д. Рузвельта задля подолання «Великої депресії». В основу «нового курсу» покладено розуміння причин кризи — невідповідність механізмів оподаткування прибутків корпорацій та їхнього перерозподілу на користь суспільства. Старі механізми стимулювали зростання виробничих можливостей економіки і водночас залишали невідповідно малими можливості

суспільного споживання. За цих умов перевиробництво, безробіття та економічний крах ставали неминучими. Для зміни ситуації на краще «новий курс» пропонував справедливий перерозподіл суспільного багатства. Економіка попиту мала збільшити купівельну спроможність нижчого і середнього класів. Одним з головних механізмів соціального перерозподілу став державний бюджет. Результат «нового курсу» Рузвельта — утворення держави загального добробуту, стрижнем якої став американський «середній клас» як основа демократичної системи США.

◎ **«Новий порядок»** (нім. *Neuordnung* — реорганізація, новий порядок) — політичний режим, який нацистська Німеччина прагнула встановити на окупованих територіях. Встановлення «нового порядку» почалося ще до початку Другої світової війни (тоді розумілося як зміна кордонів у Європі), а публічно було проголошене А. Гітлером у 1941 р. Передусім «новий порядок» передбачав створення пангерманської держави на основі націонал-соціалістичної ідеології, а його характерними проявами на окупованих територіях були фізичне знищення людей за расовими, національними й політичними ознаками, організація таборів смерті, примусове вивезення людей до Німеччини як робочої сили, економічне пограбування.

◎ **Окупаційний режим** — режим, установлений урядом держави, війська якої окупували (лат. *occupatio* — загарбання) частину чи всю територію іншої держави без отримання суверенних прав на неї. Режим військової окупації регулюють Гаазька конвенція 1907 р., Женевська конвенція 1949 р. «Про захист цивільного населення», Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. У 1914 р. п'ять армій у складі російського Південно-Західного фронту (командувач генерал Микола Іванов) під час Галицької битви (10 серпня — 13 вересня) захопили Галичину, Буковину і Надсяння. Окупація тривала до середини 1915 р.

◎ **«Оранжевий більшовизм»** — образний вислів про ідейні засади й політику Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) на чолі з Александром Стамболійським. Підставою для вислову стали оранжевий колір партійного прапора та ідеологія, на яку орієнтувалася партія. БЗНС відкидав як західний капіталізм, так і російський комунізм з його диктатурою пролетаріату, і пропонував третій шлях: запровадити диктатуру села й селянства (і не тільки в Болгарії), знищити цінності міської культури й самі міста-«содоми» з їхніми мешканцями (найманими працівниками, підприємцями і чиновниками). У 1919–

1923 рр. А. Стамболійський на чолі болгарського уряду рішуче втілював цю партійну програму. У своїх діях він спирався на створену БЗНС парамілітарну організацію — Оранжеву гвардію.

◎ **Осадництво** (польс. *osadnik* — поселенець, переселенець, колоніст) — політика заселення польськими колоністами західноукраїнських і західнобілоруських земель, яку проводив уряд Польщі в 1920–1930-х роках. Зокрема, у 1920 р. польський сейм ухвалив закон «Про надання землі солдатам Війська Польського». Варшава підтримувала осадників — це були переважно ветерани польського війська, які відзначилися в польсько-українській та польсько-радянській війнах. Вони отримували кредити на пільгових умовах, а в 1925 р. ухвалено закон про аграрну реформу. Відповідно до нього польські переселенці до Галичини та Волині отримували землю безоплатно (військові) або купували на пільгових умовах. Щороку під цю програму виділяли 200 тис. га земель. Осадництво мало не так господарську, як політичну мету — збільшити польську присутність на українських і білоруських теренах. За десятиліття (1921–1931 рр.) завдяки політиці осадництва частка польського населення в національному складі Західної України (галицьких і волинських воєводств) зростає з 22,9 % до 25,7 %.

◎ **Остарбайтери** (нім. *Ostarbeiter* — східний робітник) — німецький термін для означення осіб, вивезених під час Другої світової війни зі східних окупованих територій, переважно з рейхскомісаріату «Україна», на примусові роботи до Німеччини. Ці особи були зобов'язані носити нашивку темно-блакитного й білого кольорів з написом «OST» (нім. «СХІД»).

◎ **Отаманщина** — явище, для якого характерні недостатня централізація державної влади та її перетікання до отаманів — командирів збройних загонів, сформованих з місцевого люду, кожен з яких контролював певну територію. Спочатку загопи формувалися для самооборони від дезертирів і банд, у період Гетьманату більшість з них підтримала Директорію, перетворившись на повстанські загопи. Через неспроможність Директорії створити міцну вертикаль влади в умовах боротьби проти червоних і білих, конфлікту з Антантою, війни з поляками за Галичину, отамани перебрали на себе військову й політичну владу на місцях. Невдовзі частина отаманів перейшла на бік більшовиків або не визнала жодної влади крім власної. У результаті виникла отаманщина — характерний для України вияв «війни всіх проти всіх». У вжиток термін увів В. Винниченко, визначивши отаманщину в праці «Відродження нації» окремим періодом історії Української революції. До проявів отаманщини відносять також антиурядові виступи військових частин

у підпорядкуванні Директорії, як-от спробу державного перевороту в Рівному командувача Волинської групи Армії УНР генерал-хорунжого В. Оскілка (квітень 1919 р.) чи «самовільний захват влади» в Запорізькому корпусі Армії УНР полковником П. Болбочаном (червень 1919 р.).

Т

◎ **«Пацифікація»** (лат. *pacificatio* — умиротворення, утихомирення) — адміністративно-репресивна поліцейська акція польської влади проти українського населення Галичини, яка відбулася восени 1930 р. Була неадекватною (за принципом колективної відповідальності) відповіддю влади на саботажну акцію ОУН, а рівночасно — елементом передвиборчої кампанії, спрямованим на залякування опозиції. До «пацифікації» було залучено поліцію і військові підрозділи, які оточували села та проводили обшуки й допит мешканців. Упродовж 16 вересня — 30 жовтня 1930 р. акція охопила 16 повітів Львівського, Станіславського й Тернопільського воєводств. За даними української сторони, «пацифікації» було піддано близько 750 сіл, з яких 250 зазнали важких матеріальних втрат і руйнувань. Офіційні польські дані підтверджували «пацифікацію» лише щодо 450 сіл (10 % усіх сіл Галичини). Зважаючи на численні факти побиття людей, завдану матеріальну шкоду, зневагу до національних почувань українських селян, дії виконавців «пацифікації» викликали міжнародний резонанс і стали предметом розгляду в Лізі Націй.

◎ **Позиційна (окопна) війна** — період війни, під час якого бойові дії тривають на відносно стабільних позиціях з надійним інженерним забезпеченням (траншеї у кілька рядів, укріплені вогневі точки, бліндажі та ін.). Перехід до позиційної війни зумовлений нездатністю воюючих сторін прорвати оборону супротивника і розгорнути масштабний наступ. Характеризується сталою ситуацією на фронтах, малорезультативними військовими діями. Позиційна війна має на меті демографічне й економічне виснаження супротивника. Характеру позиційної війни бойові дії в Першу світову набрали: на Західному фронті — з кінця 1914 р., а на Східному — роком пізніше.

◎ **Політика «умиротворення»** — політика країни або групи країн, яка полягає в поступках державі-агресору; спрямованість політики на досягнення компромісів задля утримання агресора від порушення миру, анексії чужих територій чи інших дій, які загрожують війною. Історики цей термін найчастіше застосовують для характеристики дій британських і французьких урядів щодо нацистської Німеччини в другій половині 1930-х років.

◎ **Політична ідеологія** — система уявлень, ідей і поглядів, яка віддзеркалює політичні інтереси, світогляд, ідеали, настрої людей, партій, інших соціальних груп; містить не тільки знання про політику, а й ставлення (у тому числі упередження) до опонентів. Політичні сили використовують ідеологію для оволодіння суспільною свідомістю, згуртування людей на основі інтересів певної соціальної групи та мобілізації громадян на активні дії задля досягнення визначених завдань. Політичну ідеологію можна розглядати як форму суспільної свідомості і як явище культури.

◎ **Політичний режим** — спосіб функціонування політичної системи суспільства, характер політичного життя у країні, система методів здійснення політичної (включно з державною) влади в суспільстві.

◎ **Поліцейська держава** (нім. *Polizeistaat*) — образний вислів, який застосовують до держав, які намагаються жорстко регламентувати і контролювати суспільне життя, вдаючись до примусу і силових методів (зокрема репресій). Вислів з'явився завдяки популярній у XVIII ст. концепції освіченого абсолютизму. На противагу моделі поліцейської держави, яка передбачала право й обов'язок влади «задля блага народу» порушувати права громадян, тоді ж виникла концепція правової держави (*Rechtsstaat*). У XX ст. теорія поліцейської держави проявилася у практиці тоталітаризму. Лідер італійських фашистів Беніто Муссоліні сутність тоталітарної держави визначив так: «Усе в державі, нічого поза державою, нічого проти держави», а Йосиф Сталін стверджував, що людина має бути «гвинтиком державного механізму».

◎ **Популізм** — політична практика впливу на широкі маси і масову свідомість шляхом плекання віри в найпростіші й швидкі способи вирішення соціальних проблем, досягнення соціальної і національної справедливості через пряму участь народу в управлінні (відкидання парламентаризму), боротьбу з бюрократією і корупцією, антиінтелектуалізм.

◎ **Пораймос** — геноцид ромів, організований і здійснений нацистами в 1935–1945 рр. на території Німеччини, країн — союзників Третього рейху й окупованих країн. Знищення ромів було частиною расової політики нацистів. Кількість ромів, які загинули від репресій, невідома: історики пишуть і про 220–500 тис., і про 0,6–1,5 млн. Роми стали першими жертвами Бабиного Яру в Києві у вересні 1941 р. (за кілька днів там було знищено п'ять ромських таборів, які розташовувалися навколо міста). Уважають, що всього в період Другої світової війни під час каральних акцій нацистського окупаційного режиму в Україні було знищено близько 20 тис. осіб ромської національності (без загиблих на примусових роботах, у таборах, у результаті партизанських дій та ін.).

◎ **Продовольча розкладка (продрозверстка)** — система заготівлі сільськогосподарської продукції, що діяла на підвладних більшовикам територіях у 1918–1921 рр. Передбачала обов'язкову здачу державі зерна, а від 1919 р. також картоплі та м'яса, що перевищувало встановлені норми особистого споживання і господарських потреб. В Україні продовольчу диктатуру запроваджено в квітні 1919 р. Народний комісаріат продовольства встановлював планові показники збору «лишків» для губерній, далі цей показник розверстувався (розподілявся) між повітами, волостями, селами й дворами. Формально виконавцями хлібної розверстки були так звані середняки — селянські родини, що обробляли 5–10 десятин землі. Для «куркульських» господарств площею понад 10 десятин встановлювали підвищені норми розверстки. Продрозкладка була елементом політики «воєнного комунізму», яка передбачала прямий продуктообмін між містом і селом, зокрема право селян отримати за здану сільськогосподарську продукцію промислові товари. На практиці заготівлі здійснювали силовими методами — для вилучення «лишків» залучали продзагони, частини Червоної армії і комітети бідноти / комітети незаможних селян. Розверстували не лише зерно, м'ясо й картоплю, а майже всю продовольчу продукцію та сировину. Фактично радянська держава проводила планові й понадпланові конфіскації селянської продукції, наслідком яких став голод в Україні й на Поволжі в 1921–1923 рр.

Р

◎ **Радянізація** — комплекс соціально-економічних, політичних, національно-культурних і репресивно-каральних заходів, спрямованих на повну інкорпорацію до СРСР захоплених територій.

◎ **Регент** (лат. *regere* — управляти) — тимчасовий правитель у країнах з монархічною формою правління, який здійснює владу в період малоліття, недієздатності, тривалої хвороби чи відсутності (одночасно володіє двома державами та ін.) монарха, а також коли престол не зайнято. Інколи за цих же умов призначається колегіальне правління — регентська рада.

◎ **Реквізиція** — примусове вилучення приватного майна в державних інтересах (для потреб війська, подолання наслідків стихійного лиха, протидії епідемії тощо) з наступною компенсацією його вартості або під заставу чи безоплатно. Якщо в реквізованому майні не було потреби, його повертали власникові або (у випадку знищення чи пошкодження) компенсували вартість грошима. Більшовицька влада практикувала безоплатне вилучення майна у власників «іменем революції».

◎ **Репарації** (лат. *reparatio* — відновлення, відбудова) — у міжнародному праві форма матеріальної відповідальності держави-агресора, що полягає в наданні державі, що постраждала від агресії, відшкодування матеріальної шкоди грошима, натурою або послугами. Міжнародно-правові норми, які врегулювали стягнення репарацій, уперше зафіксовано у Версальському мирному договорі 1919 р. за підсумками Першої світової війни. Історичним попередником репарацій у міжнародному праві були контрибуції: обов'язок виплат переможеної у війні сторони переможцеві без урахування підстав розв'язання війни та реальної суми збитків, понесених переможцем.

◎ **Репресії** — каральні заходи, до яких вдаються державні органи: арешти, насильне утримання в таборах, депортації, розстріли та інші покарання, у тому числі й за ідейні переконання, нерідко в позасудовий спосіб. У роки Першої світової війни до репресій проти українців вдавались як російська, так і австрійська влада. У Наддніпрянщині та Галицькому генерал-губернаторстві учасників українського руху звинувачували в «австрофільстві», «сепаратизмі» та «мазепинстві». Австрійці натомість переслідували українців за підозрою в «русофільстві» та нелояльності до влади.

◎ **Розкуркулення** — метод ліквідації класу дрібних виробників сільськогосподарських товарів — так званих куркулів, який включав різні види обмежень їхніх прав і свобод: від безоплатного вилучення продукції, виробленої у їхніх домогосподарствах, до конфіскації цілих господарств разом із землею та реманентом і депортацій розкуркулених селян. Розкуркулення як політичну репресію місцеві органи виконавчої влади застосовували на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

◎ **«Розстріляне відродження»** — покоління української творчої (переважно літературно-мистецької) інтелігенції 1920–1930-х років в УСРР, знищене сталінським режимом. Метафора «розстріляне відродження» належить польському публіцистові й громадському діячеві Єжи Гедройцю. Уперше він вжив цей вислів у листі до українського літературознавця Юрія Лавріненка від 13 серпня 1958 р., запропонувавши його як назву антології української літератури 1917–1933 рр. (книжка вийшла друком у Парижі в 1959 р.).

◎ **Рух Опору** — поняття для означення антинацистської / антифашистської боротьби народів Європи у період Другої світової війни. Формами воєнного руху Опору були саботаж (випуск бракованої продукції, невиходи на роботу, виведення з ладу верстатів і устаткування, псування

продовольства), відмова співпрацювати з окупаційною владою, згодом антигітлерівське підпілля та збройна партизанська боротьба. Від початку 1960-х років рух Опору розуміли також як боротьбу за національні, політичні та громадянські права народів СРСР, а також антикомуністичну опозицію в країнах Центрально-Східної Європи.

◎ **Самостійники** — узагальнена назва прихильників ідеї державного суверенітету України. На початку революції на позиціях самостійництва стояла тільки група членів Української Центральної Ради на чолі з М. Міхновським. На них орієнтувалися члени Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка та Української народної партії. Згодом таку позицію обрали новостворені Українська демократично-хліборобська партія (травень 1917 р.) і Українська партія соціалістів-самостійників (грудень 1917 р.).

◎ **«Санація», «санаційний» режим** (лат. *sanatio* — оздоровлення) — авторитарний політичний режим у Польщі в 1926–1939 рр. Його творцями були Ю. Пілсудський і його прибічники, які висунули гасло оздоровлення суспільного життя шляхом згортання демократичних інститутів, обмеження прав парламенту і зміцнення виконавчої влади (президента, уряду). Основу політичної програми «санації» становили ідеї солідаризму, визнання пріоритету держави в суспільному житті. Режим «санації» допускав існування легальної політичної опозиції, водночас поборював опозиційні партії та рухи, використовуючи в боротьбі з опонентами насильство (свідченням цього були так звані Берестейський процес 1931–1932 рр. над лідерами парламентської опозиції, концтабір Береза Картузька, створений у 1934 р. як місце позасудового інтернування противників правлячого режиму).

◎ **«Санітарний кордон»** — термін, яким у геополітиці позначають групи країн, які створюють буферну зону між ворогуючими блоками чи державами. Ідея належала британським дипломатам. У 1916 р. вони подали уряду меморандум, у якому пропонували створити незалежну Польщу та ще кілька національних держав на кордоні з Росією, щоб позбавити її після закінчення світової війни впливу на Європу. Французька ж стратегія «санітарного кордону», представлена на Паризькій мирній конференції 1919 р., полягала у створенні на схід від Німеччини групи держав, які мали стримувати її від спроб розв'язати нову війну, бути бар'єром між Німеччиною та комуністичною Росією (згодом СРСР), запобігти поширенню в Західній Європі ідей більшовизму та експорту більшовицької революції. Цей «санітарний кордон» мали скласти (з півночі на південь): країни Балтії, Польща, Чехословаччина, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців.

◎ **Сатьяграха** (санскр. прагнення до істини) — тактика ненасильницької боротьби за незалежність в Індії в період британського колоніального панування у формі неспівробітництва і громадянської непокорі. Розроблена М. Ганді на початку ХХ ст. Основна ідея — прагнення впливати на розсудливість і совість супротивника через відмову від насильства, готовність переносити біль і страждання. Метою сатьяграхи є перетворення суперника на союзника і друга. Вважалося, що звертання до совісті ефективніше, ніж погрози, а насильство призводить до збільшення насильства, ненасильство ж перериває спіраль зла й уможливорює перетворення ворога на однопумця. Ганді розглядав сатьяграху не як зброю слабких, а, навпаки, — як зброю найсильніших духом.

◎ **Світова війна** — суспільно-політичне явище, яке характеризується збройним протистоянням між великими коаліціями держав, бойовими діями на різних континентах із залученням великої кількості військових і мобілізованих до війська осіб, супроводжується величезними людськими жертвами й руйнуваннями. Термін застосовують до двох глобальних конфліктів ХХ ст. — Першої світової війни (або Великої війни, 1914–1918 рр.) і Другої світової війни (1939–1945 рр.).

◎ **Середній клас** — соціальна група, доходи якої достатні для задоволення основних життєвих потреб: збереження здоров'я та самовідновлення завдяки здоровому харчуванню, комфортному житлу, професійному медичному обслуговуванню, повноцінному відпочинку; доступ до якісної освіти та можливості для професійного росту. До середнього класу належать люди, які займають проміжне становище між нечисленними багатіями і соціальними низами (низькооплачувані робітники, особи, які живуть на соціальну допомогу, безробітні, бездомні). Середній клас складають дрібні й середні підприємці, менеджери фірм, державні службовці, учені, лікарі, адвокати, педагоги, інженерно-технічні працівники, робітники промисловості і сфери послуг, люди вільних професій (письменники, журналісти, актори, музиканти, спортсмени).

◎ **Система «озброєного миру»** — ситуація, коли мир підтримується завдяки нарощуванню озброєння, збільшенню чисельності армій, використанню у військових цілях наукових і технічних досягнень. Під прикриттям «озброєного миру» на початку ХХ ст. відбувалася підготовка до війни. Швидкий технічний прогрес уможлилював прискорене накопичення запасів зброї та військової техніки, що зумовлювало зростання напруженості в міжнародних відносинах. Дипломатичні зусилля європейських урядів були спрямовані не так на збереження миру, як на пошук союзників у майбутній війні.

◎ **Система колективної безпеки** — співробітництво держав задля підтримання миру на глобальному чи регіональному рівнях. Основними складовими сучасної системи колективної безпеки є: 1) система загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, найважливішими з яких є заборона застосування сили чи погрози силою у міжнародних відносинах; розв'язання міжнародних спорів винятково мирними засобами; суверенна рівність держав; поважання основних прав і свобод людини; невтручання держав у внутрішні справи одна одної; 2) система засобів мирного розв'язання міжнародних спорів; 3) система колективних заходів для запобігання актам агресії та усунення загрози мирові; 4) система колективних заходів з роззброєння; 5) система заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державами. Першою міжнародною організацією, створеною з метою підтримання миру та безпеки, була Ліга Націй. Її статут передбачав відмову від війн та обов'язок вирішувати міжнародні суперечності мирним шляхом, а також колективні санкції проти порушників цих норм (статті 16 і 17). Попри декларування принципу «один за всіх, а всі за одного», Ліга Націй не змогла запобігти Другій світовій війні.

◎ **Соціальна (соціально-політична) революція** (лат. *revolutio* — переворот) — зміна державного устрою, яка передбачає перехід влади в державі від однієї групи лідерів до іншої, а також радикальні перетворення соціально-економічних відносин. Передумови соціальної революції: глибока фінансово-економічна криза, гострий конфлікт між суспільними елітами, масове невдоволення політикою влади, зростання популярності ідеологій, що пропонують альтернативні до політики влади рішення (залежно від того набирають сили суспільні рухи: робітничі, селянські, релігійні, національні, феміністичні, політичні різного спрямування тощо), сприятлива міжнародна ситуація.

◎ **Стандартизація виробництва** — установлення і застосування єдиних правил організації виробництва, якості продукції та надання послуг. Документи, у яких зафіксовано ці правила, називають стандартами. Стандарти визначають обов'язкові характеристики продукції, правила її виробництва, зберігання, перевезення, реалізації, експлуатації та утилізації, вимоги до виконання робіт, надання послуг, а також вимоги до упаковки та маркування. За версією Міжнародної організації зі стандартизації (*International Organization for Standardization, ISO*), яка з часу створення у 1947 р. ратифікує міжнародні стандарти, найважливішими результатами стандартизації повинні бути: підвищення ефективності виробництва та якості продукції і послуг; усунення перешкод у торгівлі; сприяння науково-технічному співробітництву між виробниками.

Т

◎ **Табір для інтернованих (концентраційний табір)** — спеціально облаштоване місце із закритим доступом для ізоляції військовополонених та цивільних осіб, яких влада визнала можливими або реальними ворогами політичного режиму. Перші концентраційні табори створили англійці в Південній Африці під час другої англо-бурської війни. У Європі одним з перших таких таборів був Талергоф (нім. *Interniertenlager Thalerhof*), створений під час світової війни недалеко від м. Граца. Табір проіснував від вересня 1914 до травня 1917 р. Талергоф називали «українською Голгофою», тут загинуло кілька тисяч українців.

◎ **Табір смерті** — поширена в історичній та публіцистичній літературі назва кількох нацистських концентраційних таборів (Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Хелмно і Майданек), призначених для масового знищення різних груп населення: євреїв, ромів, військовополонених та ін.

◎ **Таємна дипломатія** — прихована діяльність, спрямована на реалізацію державних інтересів, результати якої мають залишатися невідомими для широкого загалу; передбачає наявність двох і більше сторін (держав) для ведення таємних переговорів, вироблення спільної позиції, укладення таємних угод.

◎ **Тактика «випаленої землі»** — спосіб ведення війни, який полягає в знищенні всього, що може слугувати життєзабезпеченню військ і цивільного населення на території, яку може зайняти противник. До цього відносять знищення харчових запасів і врожаю, забруднення джерел питної води, знищення інфраструктури (шляхів та засобів транспорту, техніки, будівель та житла), іноді навіть цілих міст. Згідно з міжнародним правом тактику «випаленої землі» вважають воєнним злочином.

◎ **Титульна нація** — етнос, що відіграв визначальну роль у творенні національної держави, давши їй свою самоназву. Термін запровадив французький письменник і політик Моріс Баррес. Він трактував титульну націю як корінний народ, мова і культура якого переважає у спільноті громадян конкретної держави. Носії культури титульної нації за межами своєї держави — це її етнічна діаспора. Представники титульної нації, які проживають в іншій державі (діаспора), є в ній національною меншиною. Національна держава, на думку Барреса, буде сильною, якщо лояльними до неї будуть як титульна нація (у тому числі діаспора), так і національні меншини; національна держава повинна підтримувати культурне життя діаспори.

◎ **Тоталітаризм** (франц. *totalitarisme*, від пізньолат. *totalis*, лат. *totus* — повний, увесь, цілий) — антидемократичний політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі

суспільство й особистість, усі сторони їхньої життєдіяльності, придушують права та свободи людини і громадянина. Термін запровадив у 1920-х роках філософ Джованні Джентіле, обґрунтовуючи політичну практику італійського фашизму. Розрізняють різновиди тоталітаризму: праворадикалістський (фашистська Італія, нацистська Німеччина, франкістська Іспанія) і лівоекстремістський (комуністичний режим у СРСР). Для тоталітаризму характерні: всебічний контроль за життям суспільства та особистості; однопартійна система і заборона діяльності опозиції; мілітаризація суспільного виробництва; централізація і бюрократизація влади; порушення прав і свобод особистості, контроль за засобами масової інформації; брутальне насадження войовничої, антигуманної ідеології, закритість суспільства.

◎ **Третій рейх** (нім. *Drittes Reich* — Третя імперія) — неофіційна назва Німеччини в 1933–1945 рр. за часів правління Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини на чолі з А. Гітлером. Офіційними назвами держави були: Німецька імперія (*Deutsches Reich*) (у 1933–1943 рр.) і Великонімецька імперія (*Großdeutsches Reich*) (у 1943–1945 рр.).

◎ **«Трикутник смерті»** — історичний термін, яким характеризують становище українських національних сил у 1919 р., коли Українська Народна Республіка опинилася в оточенні більшовицьких, білогвардійських і польських військ. Також іноді використовують назву «чотирикутник смерті» або «прямокутник смерті», включно з вороже налаштованою Румунією.

У

◎ **Українське питання** — комплекс питань, пов'язаних із а) політичною належністю територій, заселених переважно українцями, б) визначенням місця та ролі українців у внутрішньому й зовнішньому житті держав, до складу яких входили українські терени, в) формуванням передумов для возз'єднання українських територій та утворення національної держави.

◎ **Універсал** (лат. *universalis* — загальний) — документ, що доводить до відома населення певне рішення влади. У Речі Посполитій універсалами називали законодавчі акти короля та сейму, а також накази гетьманів Корони Польської та Великого князівства Литовського, у Гетьманщині — маніфести й розпорядження гетьманів, генеральної старшини і полковників. Під час Української революції універсали були політичними документами, які ухвалювали Українська Центральна Рада та Директорія.

Ф

◎ **Фашизм** (італ. *fascismo*, від *fascio* — купа, пучок, об'єднання) — 1) політичний рух, що сформувався після Першої світової війни в Італії

і став однією з поширених у той час моделей радикального розв'язання суспільно-політичних та економічних проблем. Творцем руху був діяч соціалістичного руху Б. Муссоліні, який у 1919 р. заснував «Фаши ді комбаттіменте» («Союз боротьби»), а в 1921 р. — фашистську партію. Ідеології фашизму властиві імперіалістичні устремління, оперті на «спадщину Риму», апологетика всемогутності національної держави, мілітаризм, заперечення парламентаризму, корпоративізм, визнання приватної власності із засудженням зловживань нею, критика індустріального та фінансового капіталізму, вождизм, відкидання класової боротьби на користь національної солідарності, інтеграція людини в ідеологічно контрольовані організації, антикомунізм. Метою італійського фашизму була побудова тоталітарної держави, але в політичній практиці про таку в Італії, на відміну від Німеччини (1933 р.), можна говорити лише із часу утворення осі «Рим–Берлін» (1936 р.), до того часу це був авторитарний режим; 2) ідеологія і практика європейських антидемократичних націоналістичних рухів 1920–1940-х років. Серед дослідників немає єдиної думки щодо застосування терміна «фашизм» до деяких правих, консервативних або націоналістичних рухів того часу в різних країнах.

◎ **Федералісти** — представники державно-правової думки та учасники руху за створення союзної держави, у якій національно-територіальні одиниці матимуть політичну автономію. Свою позицію федералісти пояснювали географічною близькістю та культурною спорідненістю автономних країв (республік, земель, штатів), спільною історією, економічними та зовнішньополітичними інтересами. На засадах федералізму в підросійській Україні стояли члени Кирило-Мефодіївського братства і Михайло Драгоманов, згодом Товариство українських поступовців

(і утворений 1917 р. на його основі Союз автономістів-федералістів), Українська соціал-демократична партія, Українська радикально-демократична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів.

◎ **Форсована індустріалізація** — політика в СРСР, спрямована на технічну модернізацію, прискорений розвиток важкої промисловості та військово-промислового комплексу за рахунок інших галузей економіки, нещадної експлуатації трудових і природних ресурсів, зведення до мінімуму соціальної підтримки населення.

Ц

◎ **Чорносвітники** — особи, мобілізовані до Червоної армії на території України польовими військкоматами в 1943–1944 рр. Здебільшого це були селяни, призвані до піхотних підрозділів. У бій вводилися не підготовленими, без належної амуніції та зброї. У радянських наступальних операціях фактично відігравали роль «гарматного м'яса».

◎ **Чортківська офензива** — найбільш успішна наступальна операція Української галицької армії, проведена 7–28 червня 1919 р. на завершальному етапі польсько-української війни. На початок операції УГА налічувала 19 тис. старшин і рядових у бойовому складі, а також 50 артилерійських батарей. Метою операції було відкинути польське військо за р. Золота Липа (притока Дністра), щоби отримати більший плацдарм для подальших воєнних дій. Операція здійснювалася під командуванням спочатку генерала М. Омеляновича-Павленка, а згодом генерала О. Грекова. Утім брак зброї і набоїв спричинив невдачу наступу. Українські сили відступили до р. Збруч, а 16 липня разом з урядом ЗУНР перейшли на територію Наддніпрянської України.